Kirkegårdskultur 2020-21

Kirkegårdskultur
2020-21

FORENINGEN FOR KIRKEGÅRDSKULTUR

Formand: Elof Westergaard
Korsbrødregade 7
6760 Ribe
Tlf. 75 42 18 00, mobil 24 76 70 40
eve@km.dk

Næstformand: Mette Fauerskov
Møller og Fauerskov Landskabsarkitekter
Skt. Pauls Kirkeplads 9B
8000 Aarhus C
Tlf. 86 12 16 66, mobil 22 25 86 67
mf@mflandskab.dk

Kasserer: Dennis Næser
Horsens Kirkegårde
Kildegade 31
8700 Horsens
Tlf. 40 46 74 14
dgn@horsenskirkegaarde.dk

Administration, ekspedition og webmaster: Foreningen for Kirkegårdskultur
c/o Jens Dejgaard Jensen
Præstbrovej 347
7950 Erslev
Tlf. 28 96 81 54
post@kirkegaardskultur.dk

Redaktion: Karin Kryger
Mette Fauerskov
Stine Helweg
Anne Kjærsgaard
Hans Mikkelsen
Klaus Bertelsen

Tryk/layout: Jelling Bogtrykkeri

ISSN 0907-8541

Forsidemotiv: ”Här vilar svenskar som funnit sitt hem i Danmark”. Gravpladsen for svenskere på Bispebjerg Kirkegård illustrerer et af årsskriftets temaer om den flerkulturelle gravplads. Foto: Stine Helweg 2020.

Artiklerne i *Kirkegårdskultur* gengiver forfatternes egne meninger og holdninger og er ikke nødvendigvis udtryk for bestyrelsens eller redaktionens.

Indholdsfortegnelse

Forord 4

Formandens beretning 9

Coronakrisens betydning for kirkegårdene 16
Kirkegårdsleder i Vejle, Jens Zorn Thorsen

Mindretal og begravelsesformer. En overvejelse over, hvorledes mindretal begraves i Danmark, og over kirkegården som et fælles rum 22
Forhenværende provst i Vejle Leif Arffmann

Den flerkulturelle Gravplads 32
Formand for Foreningen for Kirkegårdskultur, biskop, Elof Westergaard

Hvem har overblikket?
Faglighed og administration i tæt samarbejde om fremtiden .. 40
Kirkegårdskonsulent i Aalborg Stift, Mogens Bjørn Andersen

Hov! Der sker noget derude 52
Provst i Varde, Lise Hindsholm

Erfaringer med fri udformning af gravsteder 62
Tidligere kirkegårdsleder ved Silkeborg Kirkegårde og Krematorium, Jens Dejgaard Jensen

Mindelunden i Ryvangen: Fra monument til institution 66
Ph.d., museumsinspektør ved Den Hirschsprungske Samling Rasmus Kjærboe

Kirkegårdscafé – hvad er det? 90
Formand for kirkegårdsbestyrelsen ved Silkeborg Kirkegårde og Krematorium Inge Kallestrup

Om anlæggelsen af en terapihave på Københavns Vestre Kirkegård 94
Kirkegårdsvejleder ved Københavns Kirkegårde Stine Helweg

Anmeldelse 102
Museumsinspektør ved Vardemuseerne John V. Jensen

Generalforsamling 2019 106
Næstformand Foreningen for Kirkegårdskultur, landskabsarkitekt Mette Fauerskov

Glimt fra årsmødet 109
Næstformand for Foreningen for Kirkegårdskultur, landskabsarkitekt Mette Fauerskov

Foreningen for Kirkegårdskultur 112

Forord

Kirkegårdskultur i covid-19's skygge

Er der noget så skønt som at gå rundt og glæde sig til, at noget fantastisk skal ske? Som det fremgår af årsskriftets forord sidste år, så havde bestyrelsen store forventninger til årsmødet 2020, hvor foreningens 100-års jubilæum skulle fejres sammen med medlemmerne. Invitationerne var sendt ud, hotellet var reserveret, maden og champagnen var bestilt, foredrags- og oplægsholdere var inviteret, udflugten tilrettelagt med frokost og besøg på spændende kirkegårde. Forventningens glæde var stor, meget stor.

Så ramte covid-19-hammeren! Den 11. marts lukkede Danmark ned, og vi frygtede med det samme for konsekvenserne for årsmødet. Frygten blev til den barske realitet, at vi måtte aflyse årsmødet. Pandemien fik således store konsekvenser for foreningen, men her delte vi skæbne med mange andre foreninger. Også vi måtte indse, at en så ondskabsfuld pandemi fik stor indvirkning på foreningens arbejde og økonomi. Bestyrelsen fik dog klaret dramaet omkring aflysningen og fik flyttet generalforsamling og årsmøde, som blev afholdt i august, om end i en noget skrabet udgave. Foreningen valgte at holde jubilæumsfesten i 2021, hvor mulighederne for at forsamles forhåbentlig er bedre. I stedet afholdt vi et lille, men fint miniseminar på vores årsmøde i forbindelse med generalforsamlingen, der satte fokus på pandemiens betydning for begravelser og kirkegårde.

Det er højst bemærkelsesværdigt, at det forsamlingsforbud, der i foråret ramte vores forening såvel som alle andre i Danmark så hårdt, kun havde en eneste undtagelse, nemlig forsamlinger i forbindelse i forbindelse med begravelser. Denne enestående undtagelse understreger, at afskeden med de døde i det danske samfund principielt anerkendes som noget, der til enhver tid er af helt afgørende værdi. I realiteten oplevede mange efterladte dog, at de måtte afholde begravelser med deltagelse af langt færre mennesker, end de kunne have ønsket sig. For mens forsamlingsforbuddet ikke omfattede begravelser, så satte afstandskrav og pladsforhold i praksis en betydelig begrænsning for deltagerantallet.

Jubilæumsårsmødet i Svendborg måtte udsættes til 2021 grundet covid-19.

"Bisættelsen er kun for inviterede", kom der nu til at stå i mange dødsannoncer, hvilket man nemt kan forestille sig må have forårsaget sorg og stor skuffelse hos de forsmåede familiemedlemmer og venner. Gravøl og mindehøjtideligheder blev ofte udsat til senere, uden at man kunne definere, hvad ordet "senere" indebar. Redaktionen gætter på, at mange, grundet covid-19-situationens langvarighed, stadig ikke har fået afholdt de mindesammenkomster, der blev stillet vennerne i udsigt. Vi har imidlertid også bidt mærke i, hvordan nogle pårørende kreativt har forsøgt at overkomme vanskelighederne. De fandt på at lave videooptagelser af højtideligheder i kirke og på kirkegårde, så familie og venner, der brutalt blev udelukket på grund af reglerne, alligevel kunne være med på afstand.

Vi har mistet min elskede mand,
vores far, morfar og svigerfar

[illegible]

* 5. november 1937
er sovet ind på [illegible] sygehus
Billund, den 1. maj 2020

[illegible]

Bisættelsen finder sted fra [illegible]
torsdag den 7. Maj kl 14.00
På grund af Covid 19 er højtideligheden kun for nærmeste familie og indbudte. Der vil senere blive afholdt mindesamvær når vi igen må samles.

Dødsannonce fra foråret 2020, hvor mange højtideligheder måtte tilpasses eller udsættes.

Mens en begravelseshøjtidelighed finder sted et bestemt her og nu, så er det aldrig for sent at sige farvel på kirkegården, her er tiden sat i stå. Ved graven kan enhver, der har brug for det, til enhver tid opsøge den døde og tage afsked. Og sådan vil det også være for alle, der i coronatiden har været udelukket fra at deltage i en begravelse.

At kirkegården er et særligt værdifuldt rum, er i det hele taget blevet tydeligt på mange måder under coronapandemien. Når det var uforsvarligt at samles med familie og venner i hjemmet, kunne man mødes på spadsereture – på behørig afstand naturligvis, og her blev også kirkegårdene besøgt af mange, da familien Danmark gik ud i forårssolen, der måske skinnede lidt klarere grundet den mindre forurening, nedlukningen også medførte. Da børnehaver og folkeskoler genåbnede i midten af april, kunne undervisningen ikke foretages som normalt, fordi der ikke måtte være for mange elever i de enkelte klasseværelser, og skolerne stod derfor med et kæmpe pladsproblem. Heldigvis var vi benådet med et solfyldt og tørt forår, så megen undervisning blev simpelthen flyttet ud i naturen og også ud på kirkegårdene. Det var ikke blot naturfag og historie, der stod på programmet i den friluftsundervisning, der fandt sted på kirkegårdene, men også matematik (statistik), med udgangspunkt i kirkegårdenes gravminder. Det blev anskuelsesundervisning fjernt fra fortidens undervisningsmetoder med støvede tavler i indeklemte klasseværelser. Mon ikke friluftsundervisning og kirkegårdenes kulturelle tilbud vil fylde mere i skoleskemaet, også når covid-19 en dag er bekæmpet?

Trods samfundets nedlukning er der masser af emner at beskæftige sig med inden for kirkegårdskultur, og igen i år har flere forfattere været villige til at bidrage til årsskriftet. De problemstillinger, kirkegårdene er udfordret af, har ændret sig markant siden Foreningen for Kirkegårdskultur blev stiftet for 100 år siden. Pladsproblemer handlede dengang om for lidt plads, men kremering blev siden en så effektiv løsning herpå, at pladsproblemer i dag i stedet oftest handler om for meget plads. Men det er ikke kun begravelsesformen, der har ændret sig markant de sidste 100 år, det har den befolkning, kirkegårdene skal være begravelsesplads for, i høj grad også. En udfordring er dog den samme, nemlig økonomien. I redaktionen oplever vi, at udfordringerne for kirkegårdene vokser, men også, at der er en stigende erkendelse heraf og lyst til at forsøge at løse dem. I denne proces ser Foreningen for Kirkegårdskultur det som sin sær-

lige opgave at være med til at sikre den rette balance mellem forandring og bevaring. Med dette årsskrift håber vi i redaktionen at kunne bidrage til at stimulere en fortsat debat om denne balance.

Årsskriftet indledes med formandens, Elof Westergaards, årsberetning, hvor temaet naturligt nok er covid-19 og dens indflydelse på kirkegårdskulturen. Desuden udtrykker formanden bekymring for de stigende udgifter for brugerne af kirkegården og de uheldige konsekvenser, dette kan medføre for kirkegårdskulturen.

Med udgangspunkt i den aktuelle pandemi holdt Jens Zorn Thorsen et oplæg ved årsmødet i Horsens i august om dens konsekvenser for kirkegårdene, et oplæg, der er omdannet til en artikel.

Leif Arffmann beskæftiger sig med de religiøse mindretals brug af og indflydelse på kirkegårdskulturen og peger på vigtigheden af, at man på trods af forskelligheder i religiøse og a(nti)religiøse holdninger fastholder den danske tradition for, at kirkegården er et fælles rum.

Samme tema behandler Elof Westergaard, men med fokus på det danske regelsæt omkring den flerkulturelle begravelsesplads, og forfatteren udtrykker ønsket om, at danske borgere, så forskellige vi end er, sammen kan ligge i fælles jord, når vi trods alt indånder den samme luft.

Mogens Bjørn Andersen påtaler manglende samarbejde og kommunikation mellem de administrative og kirkegårdsfaglige instanser, og Lise Hindsholm fortæller om, hvorledes udviklingen på kirkegårdene ser ud fra en provsts synspunkt. To artikler, der kan læses hver for sig og i sammenhæng.

"Der skal være valgmulighed mellem forskellige gravstedstyper, og der skal være stor frihed for brugerne til at indrette gravstederne." Det synes tidligere kirkegårdsleder Jens Dejgaard Jensen, der i sin artikel argumenterer for dette synspunkt.

Rasmus Kjærboe fortæller om *Mindelunden i Ryvangen* og dens historiske og kulturelle forvandling fra monument til institution. Det er en ændring, der er en naturlig følge af, at antallet af Mindelundens oprindelige brugere, modstands-

folk og pårørende til de faldne modstandsfolk, efterhånden udgør en meget lille skare, hvorfor at behovet for en formidling af Mindelundens baggrundshistorie er stigende.

Inge Kallestrup fortæller om et nyt spændende initiativ på kirkegården i Silkeborg, en såkaldt kirkegårdscafé, hvor brugerne en gang om ugen over en kop kaffe med kage kan tale med andre brugere, frivillige og evt. kirkegårdens ansatte om forholdene på kirkegården m.m.

Et andet spændende initiativ, en såkaldt terapihave, er ved at blive anlagt på Vestre Kirkegård i København. Om baggrunden for dette initiativ og dets udførelse fortæller Stine Helweg i sin gennemgang af projektet.

John V. Jensen anmelder Klaus Bertelsens nye bog, *Tavs som graven*, om udvalgte gravsteder fra Anden Verdenskrig på Aarhus Nordre og Vestre Kirkegårde.

Endelig er der referat fra generalforsamlingen og glimt fra det lille årsmøde i august.

Vi håber, at foreningens medlemmer vil have glæde og fornøjelse af årsskriftet.

Redaktionen

Formandens beretning 2020

Af Elof Westergaard
Formand for Foreningen for Kirkegårdskultur, biskop

Et menneskes dage er korte som græssets,
det blomstrer op som blomsterne på marken.
Men når blæsten tager fat, er det væk,
man ser det ikke længere, hvor det stod.

Salme 103, v. 14-15.

I foråret 2020 lige omkring nedlukningen af Danmark på grund af covid-19 udkom *Bibelen på Nudansk*. Et mangeårigt projekt, hvor folkene bag oversættelsen har tilstræbt at gøre de gamle tekster forståelige for en moderne læser. Det citat, jeg indledte med, er fra netop denne nye oversættelse, en af de mere kendte gammeltestamentlige salmer, som også har inspireret nogle af vore bedste salmedigtere som f.eks. Grundtvig.

Ordene fra den gammeltestamentlige salme er 2500 år gamle, og selv om sprogdragten nu er ny, er der tale om eksistentielt vedkommende formuleringer gældende også i 2020.

I en poetisk form udtrykker salmedigteren det menneskelige grundvilkår. Det, som kirkegården også altid minder os om: Menneske og jord er knyttet sammen, græsset og vi mennesker ligner hinanden ved at være underlagt livets love. Dvs. vi skal visne og dø, og vi må tage afsked med hinanden.

Al kirkegårdskulturs baggrund hviler på dødens faktum. Kirkegården og de praksisser og ritualer, som her finder sted, minder os til stadighed om døden. Kirkegården hjælper os desuden til at bevare mindet om det fællesskab, vi kommer af, og som vi deler med hinanden. Man kan for at blive i salmedigterens sprog sige, at selv om den døde ikke længere står, hvor han eller hun stod, så er den døde dog nu stedfæstet, og vi ved, hvor de jordiske rester er.

Vi mennesker lever af fællesskabet med hinanden og bliver til i livet med hinanden. Det er derfor også hårdt at miste, og det er derfor også vigtigt at få lov til at sige ordentligt farvel til dem, man holder af, og at få lov til at markere det. Det sidste er vi i særlig grad blevet mindet om betydningen af nu i 2020.

Vi er overalt i verden nu ramt af en pandemi, covid-19. Vi skal passe på hinanden ved at holde afstand til hinanden. Det har sat (om end nu mere lempeligt) afstande mellem os og medført restriktioner i forbindelse med al menneskeligt samvær, også ved begravelser og bisættelser.

Det har været og er smerteligt for mange pårørende, at der er begrænset deltagerantal ved begravelser. Og det har stillet alle, der har med begravelser at gøre, i den ofte vanskelige situation både at søge at skabe de bedst mulige rammer for afskeden og så samtidig medvirke til, at vi passer på hinanden. Det har været og er stadigvæk vanskeligt, og det har skabt også mange ekstra frustrationer og bekymringer midt i sorgen hos de pårørende. Mange har vist forståelse, men det har også indimellem skabt vrede og irritation.

Hvis vi ikke vidste det før, så ved vi det nu. Aldrig har det stået så tydeligt og klart, hvor alvorlig en situation begravelsen og bisættelsen er for os. Vi har som mennesker brug for at sige farvel og vil gerne som familie, venner og naboer være sammen i afskeden.

Coronahåndtering af døden

Kirkegårds- og krematorieledere, gravere og medarbejdere, præster, kirketjenere, bedemænd, menighedsråd og kirkegårdsbestyrelser og mange andre har i år måttet yde en ekstra indsats og har skullet træffe mange svære beslutninger.

I administrationerne er der arbejdet på højtryk med at fortolke og kommunikere reglerne ud. Ikke alt har altid givet mening. Og fordringerne om både klare, tydelige regler og så samtidig give plads til skønsomhed lokalt er en svær balanceakt.

Kirkerummene og kapellerne har forskellige størrelser, hvad der medfører, at deltagerantallet er forskelligt. Der har været og er forskelle på, hvor mange man må samles ude og inde. Det har også været nødvendigt at arbejde med ritualerne, så

de har kunnet tilpasses situationen. Og alt har været oppe i luften og medført mange overvejelser om, hvordan man f.eks. både kan overholde afstandsregler og arbejdsmiljøregler.

Overordnet set har vi alle, vil jeg mene, i denne svære situation forsøgt at skabe de bedst mulige rammer for afskeden med den døde.

Reglerne ændrer sig desuden fortsat. Nu har vi lige fået nye igen om deltagerantal, og vi ved dybest set ikke, hvordan udviklingen vil være den næste tid. Der vil fortsat være meget arbejde at gøre for alle.

Jeg vil som formand for Foreningen for Kirkegårdskultur gerne takke alle, som har bidraget og bidrager til at tage vare om begravelserne og bisættelserne her i landet. For den menneskelighed, medfølelse og ansvarlighed, der udvises.

Kirkegårde som offentlige og fælles rum

Covid-19 med nedlukningen af store dele af vores samfund har understreget det, som de fleste af os godt ved, at begravelse og kirkegårdskultur er vigtig.

Demokratisk anlæg med liggende gravminder i græs. Den enkelte føjer sig ind under det almene. Aarhus Nordre Kirkegård. Foto: Mette Fauerskov.

Det vidste de folk, som dannede denne forening for 100 år siden, og som fra begyndelsen var optaget af såvel bevaring og udvikling af de danske kirkegårde. De havde idealer, skønhedsidealer og syn på, hvad der var godt og skidt, hvad der var skønt og uheldigt og grimt. De var præget af et historiesyn og en særlig æstetisk dannelse, som gjaldt for deres egen tid, men det, som var forudsætningen for foreningens dannelse, var jo en forståelse af kirkegårdene som væsentlige lokale fælles rum. Formålet var dengang som nu at skabe de bedst mulige rammer for danskernes forhold til døden. Rum for sorg og erindring, tab og tak.

Kirkegårdene er at forstå som vigtige fælles rum med offentlig adgang. Samfundsmæssigt er det derfor også vigtigt, at vi tager ansvar for dette område. Den lokale kirkegård er et fælles rum, hvor vi alle kan komme, og derfor er det også naturligt, at vi alle er medfinansierende enten over kommuneskatten eller for de flestes vedkommende over kirkeskatten. Børnehaver, skoler, sygehuse, byens parker og fortove, pladser og de fleste veje er vi alle med til at betale for, og kirkegårdene hører for mig sammen med det fælles, det offentlige. Også selv om vi f.eks. på Stenballegård får indsigt i en ny begravelsespladsform.

Kirkegårde, drevet af kirke eller kommune, skal ikke hvile i sig selv økonomisk. Det er rum, vi alle som enten borgere i samfundet eller som folkekirkemedlemmer skal betale til.

Personlige og særlige gravminder, der samtidig harmonerer med områdets andre gravminder. Råbjerg Kirkegård. Foto: Mette Fauerskov.

Hvis en kommune eller kirke tænker anderledes, har de ikke forstået, hvad en kirkegård er – en gravplads for hele lokalsamfundet. Et sted, hvor de jordiske rester og vores støv kan hvile. Man har i så fald heller ikke forstået dødens alvor for os mennesker og er forfaldet til et meget materialistisk syn på tilværelsen. På det sidste har vi set en kommune tænke sådan, og dertil kan man kun glæde sig over, at den lokale kirke nu synes at træde til på grund af kommunens manglende ansvarlighed.

Det er vigtigt at lytte

I foråret afholdt biskopperne en konference i Aarhus om danskerne og døden, tovholder var Anne Kjærsgaard, og lige inden Danmark lukkede ned, var biskop Henrik Wigh-Poulsen og jeg i Norge til en konference i nordisk regi. På begge konferencer stod det tydeligt, at det er vigtigt, at vi skærper vores forståelse af, hvad der er behov for på kirkegårdsområdet. Hvad tænker vi mennesker i dag om død og begravelse? Hvad har vi behov for?

Andreas Reckwitz, en tysk professor i kultursociologi, kommer i sin bog *Singulariteternes samfund*, udgivet i 2017, med en beskrivelse af vi menneskers levevis og tænkemåde i dag. Han har fået øje på, at vi i dag vægter det særlige og unikke, frem for det almene. Han indleder med følgende ord:

"Hvor vi end vender blikket hen her og nu, er det i stadig højere grad det særlige frem for det almene, der er i højsædet. Forhåbningerne knytter sig ikke til det standardiserede og regulerede, til institutioners og individers interesser og bestræbelser, men snarere til det enestående, det singulære".[1]

Det kan lyde paradoksalt, men det, vi er fælles om i dag, er ifølge Reckwitz, at vi har vanskeligere ved at give os ind under en ramme, en institution. Vi har med Reckwitz' ord ligefrem en "personlig og eksistentiel tilfredsstillelse i det særegne". Netop det er centrum i vores samfund i dag. Her er mindre lyst til social tilpasning, og i stedet mere trang til selvstændighed og selvoptimering med de goder og de byrder, det bærer med sig. Vi har dermed bevæget os fra det almenes sociale logik til det særliges sociale logik. Det medfører samtidig større fokus på følelsesintensitet og singularisering, dvs. en søgen efter det særlige.

Reckwitz' tankegang, som jeg først for nyligt er stødt på, kan måske hjælpe os til bedre at forstå, hvad der er på færde i dag. Der skal være plads til det personlige præg, det unikke, det særlige og plads til følelser. Vi gør ikke blot det, man plejer.

På kirkegårdsområdet vil det sige, at der skal være plads til stor variation, at der er brug for en særlig lydhørhed over for de enkelte ønsker og behov. Ikke under det fortegn, at de pårørende nu er blevet mere krævende. Tværtimod, det er netop kendetegnende for vores kultur i dag, at vi selv vil være med i det, søger det autentiske, og at et ordentligt farvel ikke nødvendigvis er gjort med præstens prædiken og en traditionel gravplads. Det skal vi have øje for. Kirkegården skal netop også give plads til følelserne, til sansning og refleksion, til stilhed og fordybelse, til fællesskab. Her er der brug for øget forståelse og fleksibilitet, tror jeg, fra alles side.

Kirkegårdsdriften – et fælles ansvar

Et andet forhold, som jeg personligt mener, vi er nødt til at se på, er kirkegårdenes økonomi. Jeg har nævnt det før.

De mange henvendelser, jeg til stadighed får både som biskop og formand for denne forening, om, at kirkegårdene er blevet for dyre, så folk nu sløjfer gravstederne, bekræfter for mig, at vi er nødt til at se på kirkegårdens økonomi og finansering. Mange provstier er trængte, bl.a. som følge af, at stadig flere familiegravsteder nedlægges. Der er derfor vanskeligt at se, at man fortsat kan lægge så mange penge i kirkegårdsdriften som i dag, ja nogle steder vil man få vanskeligheder med at opretholde enestående og værdifulde gamle anlæg. Jeg håber, det er et arbejde, som vi bredt kan arbejde sammen om.

Det er et arbejde, som handler om økonomi på alle niveauer:

at øge forståelsen hos de pårørende for, at et gravsted og pasning af et gravsted naturligvis har sin pris,

at menighedsråd og kirkegårdsbestyrelser fortsat forholder sig til og reflekterer over plejeniveau,

at man på centralt niveau også overvejer evt. nye finansieringsmuligheder for kirkegårdenes fællesarealer og de bevaringsværdige og helt unikke anlæg rundtom i landet.

Til sidst vil jeg gerne benytte lejligheden til at takke alle foreningens medlemmer og i særlig grad bestyrelsen og redaktionen af årsskriftet. Tak for det gode samarbejde, det gode kammeratskab og arbejdsfællesskab.

Noter

1. Andreas Reckwitz, *Singulariteternes samfund*, Kbh. 2019, 19.

Coronakrisens betydning for kirkegårdene

Af Jens Zorn Thorsen
Formand for Foreningen af Danske Kirkegårdsledere, kirkegårdsleder i Vejle

Coranaepidemien blev ikke det kortvarige fænomen, som vi måske først forestillede os. I denne artikel ser jeg tilbage på, hvordan vi i den første tid forsøgte at tilpasse os den nye virkelighed ude på kirkegårdene. Jeg reflekterer over, hvad vi kan tage med videre fra de mange nye erfaringer, som vi har måttet gøre os. Artiklen bygger på et oplæg holdt ved Foreningen for Kirkegårdskulturs årsmøde i august.

Coronatiden var de første tre måneder præget af fokus på arbejdsmiljø, sikkerhed og udformning af vejledninger målrettet tilpasningen af driften til en ny hverdag. Samtidig var vi dog optaget af, at livet på kirkegårdene ikke blev negativt påvirket, for vi så i høj grad kirkegårdene som et tilflugtssted under åben himmel, der i den nye situation kunne fungere som et vigtigt mødested. I modsætning til lukkede rum kunne vi tilbyde et sted med masser af ventilation og god plads til at mødes uden risiko for at komme for tæt på hinanden.

Gartnerne oplevede, at deres arbejdsmiljø blev markant forandret på rekordtid. Nye normer for afstande og hygiejne trådte i kraft nærmest fra den ene dag til den anden, men sammenlignet med mange andre erhvervsgrupper var udfordringerne relativt små. Mødet med kunderne foregår som oftest i det fri, hvor der er god plads, og her har både gartnerne og kirkegårdslederne fortsat gode vilkår. Vi holder afstand og holder hænderne rene. Men en væsentlig handling savnes. Vi savner at kunne give hånden til vores kunder.

I begyndelsen var det uvist, om vi ville komme til at se meget høje dødstal. Heldigvis blev der dog i modsætning til andre lande aldrig brug for drastiske nødløsninger. Smittetrykket blev begrænset, og krematorierne kunne uden problemer følge med.

Kremeringsprocenten i Danmark er meget høj, og der var hurtigt opmærksomhed på, at denne begravelsesform i sammenligning med jordbegravelse rummer mulighed for nemt at udskyde begravelseshøjtideligheden til senere. Fra biskoppernes side blev der derfor undtagelsesvist åbnet op for, at begravelseshandlingen kunne finde sted efter kremeringen. Det skete i håbet om, at den udskudte handling ville give flere mennesker mulighed for at samles og være med til at tage afsked med den døde.

Denne ændring af ritualpraksis gav en pukkel af udskudte højtideligheder, som det under den delvise genåbning over sommeren handlede om at få afviklet på en god måde. Forskydningen af bisættelsen har været en af de mest markante forandringer ved de sædvanlige ritualer ved begravelserne. En højtidelighed over en urne med efterfølgende urnenedsættelse har ikke været normen før, men det kan måske blive det fremadrettet, sådan som det f.eks. er i Tyskland. Det vil for kirkegårdene betyde flere højtideligheder, hvor urnenedsættelsen sker umiddelbart efter højtideligheden.

Der blev under det meste af kriseperioden inden og efter den første genåbning indhentet tal på de samlede kremeringer fra Danske Krematoriers Landsforening, for hver gang der blev afholdt møde i den taskforcegruppe, som rådgav biskopperne på kirkegårdsområdet i forbindelse med coronakrisen. Materialet var på lige fod med oversigter over antallet af smittede og indlagte på intensiv et værdifuldt instrument til at sikre, at vi havde det fulde billede af her og nu-situationen.

Kirkegården blev under coronakrisen et nyt frirum med højt til himlen, hvor mennesker kunne mødes. Påskegudstjenesten måtte også aflyses i Randbøl Sogn, men i stedet lavede præst, graver og menighedsråd forskellige aktiviteter på kirkegården. Senere lagde kirkegården også rum til den lokale skoles undervisning. Foto: Jette Langgaard Andersen.

Taskforcegruppen var nedsat ad hoc med repræsentanter fra langt de fleste relevante faggrupper med tilknytning til kirkegårdene, inklusive Kirkeministeriet. Gruppen var guld værd og et yderst frugtbart forum til drøftelse af de akutte problemer, som vi alle mødte med i det daglige arbejde.

Selv om meget således har fungeret godt, og mange gode løsninger er blevet fundet undervejs, så er det dog samtidig min opfattelse, at koordineringen af oplysninger og behov mellem de folkekirkelige og de kommunale organisationer har været mangelfuld eller vanskeliggjort af ikkeeksisterende retningslinjer for en sådan krise, som vi stod i med coronaepidemien. Det er derfor mit håb, at begravelsesområdet og herunder i særdeleshed krematorievirksomhederne frem-

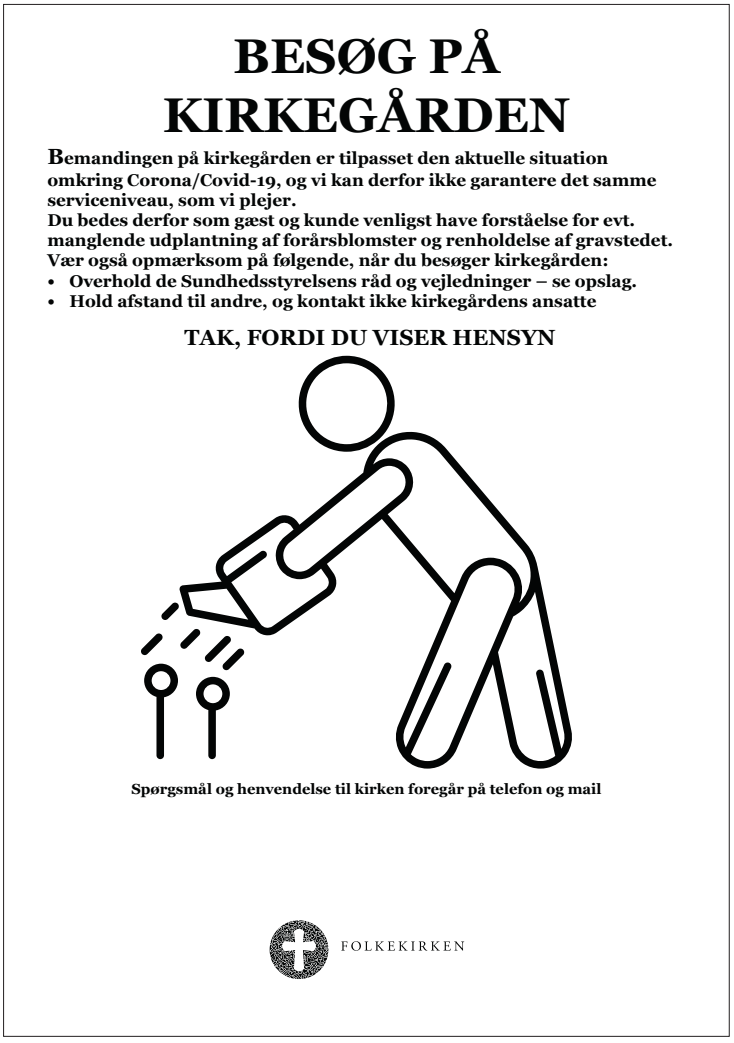

BESØG PÅ KIRKEGÅRDEN

Bemandingen på kirkegården er tilpasset den aktuelle situation omkring Corona/Covid-19, og vi kan derfor ikke garantere det samme serviceniveau, som vi plejer.
Du bedes derfor som gæst og kunde venligst have forståelse for evt. manglende udplantning af forårsblomster og renholdelse af gravstedet.
Vær også opmærksom på følgende, når du besøger kirkegården:

- **Overhold de Sundhedsstyrelsens råd og vejledninger – se opslag.**
- **Hold afstand til andre, og kontakt ikke kirkegårdens ansatte**

TAK, FORDI DU VISER HENSYN

Spørgsmål og henvendelse til kirken foregår på telefon og mail

FOLKEKIRKEN

Under nedlukningen blev man på en del kirkegårde mødt af dette skilt, hvoraf det fremgik, at kirkegårdens ansatte ikke måtte kontaktes. Udgivet af Kirkeministeriet.

over vil få den rette opmærksomhed i Den nationale operative stab (NOST), samt at det bliver muligt at skaffe løbende statistikker for kistebegravelser og urnenedsættelser fra både de kommunale og folkekirkelige kirkegårde, så vi fremover kan få sammenkørte nationale statistikker på kirkegårds- og begravelsesområdet.

Jeg har forstået, at det er muligt i Finland og på Island at udtrække sådanne oplysninger uden videre, og det burde også kunne lade sig gøre hos os. I dag har vi god adgang til tal for, hvor mange der dør stort set dagligt, fordi alle krematorier, både kommunalt og kirkeligt ejede, er organiserede i Danske Krematoriers Landsforening, som er en interesseforening under Foreningen af Danske Kirkegårdsledere. Vi har også oplysninger om, hvilke kirkegårde der vælges til begravelse og urnenedsættelse på nationalt niveau. Det, vi mangler, er tal for, hvilke gravstedstyper der vælges på kirkegårdene.

Det er mit klare indtryk, at der under krisen er sket et skred i omgangen med urner. Hermed mener jeg, at urner i højere grad end nogensinde flyver under radaren og opbevares ukorrekt. Det vil sige, at de opbevares hjemme hos de pårørende inden højtideligheden, inden askespredningen og også inden urnens nedsættelse. Der er ingen egentlig kontrol med transporten af urnen fra krematoriet til den næste destination, og der er ingen andre sanktionsmuligheder end at retsforfølge de pågældende for usømmelig omgang med lig, hvilket sjældent sker.

Vi mangler således på flere måder muligheder for at dokumentere, følge og samlet set forholde os til vigtige udviklinger på kirkegårdsområdet, og det gør, at vi i unødvendig grad arbejder i blinde. En fremadrettet løsning, der kunne sikre udveksling af relevant information og koordinering af indsatser, både under kriser og under normale forhold, kunne være oprettelsen af en fælles kirkegårdsstab. Den skulle dække både kirkelige og kommunale kirkegårde i Danmark og bestå af repræsentanter fra alle relevante sektorer. Staben skulle have et passende mandat til at handle og rådgive på nationalt niveau og referere til de respektive sektorers politiske og administrative ledere.

De organisatoriske erfaringer med rådgivningen af de centrale myndigheder er, at det for den gode rådgivning er en betingelse at have gode kontakter og føling med det opera-

I foråret 2020 blev de større kirkegårde i højere grad end ellers anvendt rekreativt. Nordre Kirkegård, Aarhus. Foto: Mette Fauerskov, april 2020.

tive niveau. Det er altså nødvendigt at have nært kendskab til arbejdspladsernes egne erfaringer med omsætning af vejledningerne og reaktionerne herpå fra ansatte og gæster for at være tydelig i rådgivningen til beslutningstagerne og myndighederne. Det er et tidskrævende arbejde at holde et netværk ved lige for begge parter og slidsomt, jo længere tid det varer. Så derfor er de gode resultater afhængige af en fælles vedholdende indsats og ikke mindst af god ledelse.

For nogle menighedsråd og forvaltninger har forandringerne på kirkegårdene under coronakrisen været stærkt ressourcekrævende. I offentligheden vakte i foråret særligt muslimske begravelser opmærksomhed og medførte en tydeliggørelse af forsamlingsreglerne. Det mener jeg kunne have været undgået, hvis formidlingen af forsamlingsreglerne havde været bedre, og her spiller kirkegårdene en afgørende rolle. Det er

til enhver tid vigtigt at etablere en personlig dialog, der er målrettet kirkegårdens mange forskellige brugergrupper.

Vi skal fortsætte med at evaluere på coronasituationen og holde fast i de vigtige nationale vejledninger, og samtidig skal vi på kirkegårdene udvikle driften og ledelsen af kirkegårdene til et mere nutidigt format. Her håber jeg særligt, at flere vil rette opmærksomheden mod det gode restituerende potentiale, kirkegårdene har, og som ikke mindst synes at være relevant i en krisetid som den, vi oplever under coronakrisen. Potentialet er skabt gennem mange års samarbejde mellem dedikerede planlæggere, gartnere, ledere, præster og menighedsråd, som sammen har haft viljen til at udvikle et sted for et fællesskab, der uden sammenligning er stærkt og mangfoldigt. Det er et samarbejde, vi skal bygge videre på.

Mindretal og begravelsesformer

En overvejelse over, hvorledes mindretal begraves i Danmark, og over kirkegården som et fælles rum

Af Leif Arffmann
Tidligere provst i Vejle

Begravelsesformerne ændrer sig i første halvdel af det 21. århundrede. Det har de nu gjort før. Det er imidlertid værd at lægge mærke til, at hvor vi i Danmark for 50 år siden stort set havde én fælles begravelsesplads, kirkegården, så fremsættes der fra tid til anden ønske om andre og særskilte begravelsespladser end kirkegården. Dette ønske fremsættes bl.a. ud fra et ønske om at ville sikre et mindretals rettigheder. Det vil derfor være nærliggende at se på, hvorledes vi i Danmark forholder os til mindretal, når det gælder begravelser, og hvorledes begravelsesskikke hos mindretal kan påvirke den fælles forståelse af, hvorledes begravelser skal finde sted. Denne gennemgang er ikke fyldestgørende og udtømmende, da der kan eksistere begravelsesformer, jeg ikke er vidende om.

Mindretal

Hvad er et mindretal? Ifølge *Den Store Danske Ordbog* er et mindretal eller en minoritet en del "af befolkningen i et samfund, f.eks. nationale mindretal, som på en eller anden måde adskiller sig fra flertallet, f.eks. med hensyn til hudfarve, sprog, religion, kultur eller adfærd. Da mindretal ofte har været udsat for forfølgelse eller undertrykkelse fra flertallets side, har man på forskellige måder søgt at beskytte dem mod overgreb, mindretalsbeskyttelse."

Der synes ikke at være tradition i Danmark for begravelsespladser indrettet til nationale mindretal, kun i de tilfælde, hvor der er et sammenfald mellem et religiøst og et nationalt mindretal. I grænselandet mellem Danmark og Tyskland er det, så vidt jeg har kunnet finde frem til, kirkegården, der

er det fælles anliggende, hvor de, der føler sig som danske, ligger side om side med dem, der føler sig som tyske. Dette gælder både nord og syd for den dansk-tyske grænse.

Der er dog undtagelser. På Bispebjerg Kirkegård i København findes f.eks. en række afdelinger, både for religiøse og for nationale mindretal. Der er således ifølge oplysninger fra Københavns Kommune tale om en buddhistisk afdeling, en muslimsk afdeling, en katolsk afdeling, en symbolneutral (ateistisk afdeling), en mandæisk afdeling, men også en russisk afdeling og en svensk afdeling. På Vestre Kirkegård i København findes en færøsk, grønlandsk og en lettisk afdeling. Dette vil jeg vende tilbage til.

Det er således som udgangspunkt den fælles kirkegård, der danner ramme for begravelser af mennesker fra forskellige nationale mindretal. Når det drejer sig om religiøse mindretal, er billedet imidlertid anderledes.

Den russiske afdeling på Assistens Kirkegård, København. Foto: Leif Arffmann.

En lille afdeling på Vejle Gamle Kirkegård. Her er nonnerne fra ordenen Sct. Marias Hellige Hjerte begravet. De drev hospitalet Sct. Maria Hospital fra 1913, og medlemmer af ordenen blev boende i Vejle indtil marts 2006, hvor de resterende seks nonner flyttede til deres moderkloster i Belgien. Foto: Leif Arffmann.

Religiøse mindretals begravelser

Inden for de senere år er retsreglerne angående mindretals begravelser ændret, når det drejer sig om religiøse mindretal. Vi har således i Danmark fået en lov om trossamfund uden for folkekirken. I denne lov af 19. december 2017 hedder det:

"§ 6. Et trossamfund kan efter ansøgning til kirkeministeren få tilladelse til at anlægge og drive egne begravelsespladser.

Stk. 2. En ansøgning i henhold til stk. 1 skal ledsages af en vedtægt om bestyrelse, tilsyn og benyttelse m.v. af begravelsespladsen, herunder oplysninger om de særlige forhold, der gør sig gældende i henseende til gravstedernes udformning og bestånen. Vedtægten skal godkendes af kirkeministeren. En tilladelse til anlæg af begravelsesplads forudsætter endvidere, at det pågældende areal er erklæret egnet til anlæg af begravelsesplads af Styrelsen for Patientsikkerhed.

Stk. 3. Kirkeministerens tilladelse efter stk. 1 kan bl.a. betinges af, at der stilles sikkerhed for begravelsespladsens vedligeholdelse. Sikkerhedens art og størrelse fastsættes af kirkeministeren.

Stk. 4. Kirkeministeren fastsætter nærmere regler om oprettelse af begravelsespladser for trossamfund."

Kirkeministeriets oplysninger om begravelsespladser

I forlængelse af denne lov finder vi på Kirkeministeriets hjemmeside vejledende retningslinjer vedrørende begravelsespladser:

"Kirkeministeren kan tillade trossamfund uden for folkekirken at anlægge egne begravelsespladser. Sådanne tilladelser kan bl.a. betinges af, at der stilles sikkerhed for begravelsespladsens vedligeholdelse. Endvidere skal der fastsættes regler om bestyrelse, tilsyn og benyttelse m.v.

For anlæg af begravelsespladser gælder, at der skal udarbejdes en lokalplan, og at arealet skal være egnet til begravelse, det vil sige, at sundhedsmyndighederne skal inddrages.

Det er det enkelte trossamfund, som selv skal sørge for erhvervelsen af arealet samt stå for anlæg og drift af begravelsespladsen.

Staten yder ikke direkte økonomisk tilskud til anlæg af begravelsespladser – heller ikke til folkekirkens kirkegårde.

Arealer, der af myndighederne er godkendt til indretning af begravelsesplads, er fritaget for ejendomsskat.

I september 2006 åbnede en muslimsk begravelsesplads i Brøndby Kommune. Denne begravelsesplads ejes og drives af Dansk Islamisk Begravelsesfond. Medlemmer af begravelsesfonden er omkring 25 muslimske menigheder og organisationer. Alle muslimer i Danmark har ret til at blive begravet på denne begravelsesplads.

Der er også mulighed for, at bestyrelsen for en folkekirkelig kirkegård med kirkeministerens tilladelse kan overlade en del af denne til brug for et trossamfund uden for folkekirken.

På folkekirkens kirkegårde, der som udgangspunkt bestyres af menighedsrådene, men også kan være kommunalt bestyrede, er der en del steder indrettet særlige afsnit til brug for andre trossamfund.

Kirkegården som det fælles rum

Det fremgår således af Kirkeministeriets oplysninger på hjemmesiden, at der her i Danmark er tale om, at begravelsespladser eller særlige afdelinger på eksisterende kirkegårde kan tages i brug med henblik på begravelse af medlemmer af et religiøst mindretal. Det er da også sket på ganske mange kirkegårde. Kirkegården er således i mange tilfælde et fælles rum. Ligesom kirkegården i ældre tid i det lille sogn

Gravplads for asetroende i Odense. Foto: Mette Fauerskov.

kunne danne et 'landkort' over sognet, så kan kirkegården i dag udtrykke mangfoldigheden i det lokale og det nationale samfund.

At betragte kirkegården som et fælles rum, åbent for alle, kan ses som en væsentlig del af den danske kultur. Vi kan være uenige om meget, men når det kommer til stykket, findes der noget, der binder os sammen. Dette kan også perspektiveres i et interview i Information 25. september 2018 med politologen og forfatteren Francis Fukuyama. Her siger Fukuyama: "Vi er begyndt at se samfundet som en masse små grupper, der bygger på race, religion, køn eller etnicitet," anfører endvidere: "Vi taler hele tiden om de hvide, om muslimerne, kvinderne, de transseksuelle, de handikappede, de tykke... Og det er farligt, for en nation kan slet ikke fungere, hvis den ikke også er ét stort fællesskab." "Ethvert demokrati har brug for at have en fornemmelse af fællesskab," siger han. Og fortsætter: "Man skal kunne diskutere, man skal kunne tro på legitimiteten af de fælles institutioner, og man skal kunne have en vis grad af tillid mellem borgerne. Og alle de ting stammer fra en fornemmelse af national identitet." Dette er endvidere udfoldet af Fukuyama i bogen: *Contemporary Identity Politics and the Struggle for Recognition*. Der er tale om en bred national identitet, der således ikke skal være afgrænset af etnicitet, men ud fra at spørgsmålet stilles: "Hvad er vi som udgangspunkt fælles om?".

Men som det fremgår af loven om trossamfund, kan religiøse mindretal også søge om tilladelse til at etablere egne begravelsespladser. Det er sket før i Danmarkshistorien, om ikke i så stort omfang. Det skal vi nu se nogle eksempler på.

Mosaiske begravelsespladser

De første jøder i Danmark blev i 1600-tallet inviteret af Christian IV, som ville sætte skub i forretningslivet. De var handelsfolk og håndværkere, og mange kom fra hansestæderne i Nordtyskland – og fra Altona ved Hamburg, som på det tidspunkt var en del af den danske konges rige.

Allerede i 1693 blev begravelsespladsen i Møllegade i København anlagt. Begravelsespladsen er dermed Danmarks ældste jødiske begravelsesplads. Den har gennemgået en renovering og istandsættelse, der har gjort det muligt siden 2011 at åbne for offentlig adgang. Den sidste begravelse her fandt sted i 1967, og begravelsespladsen er således ikke længere i brug. Men det gælder for denne, som for de øvrige jødiske begravelsespladser, at de er "Beit olem", dvs. "evighedens hus", og således ikke må sløjfes, uagtet at de ikke længere anvendes til begravelser.

Jødiske begravelser i Danmark foregår i dag udelukkende på Mosaiske Vestre begravelsesplads, der drives af Det Jødiske Samfund i Danmark. Ifølge hjemmesiden for Det Jødiske Samfund i Danmark, www.mosaiske.dk, kan alle jøder blive begravet på Mosaisk Vestre Begravelsesplads, men der står "kan" og ikke "skal".

Der har eksisteret 12 mosaiske begravelsespladser i Danmark, Mosaisk Nordre, dvs. Møllegade på Nørrebro, Mosaisk Vestre, ved siden af Vestre Kirkegård (fra 1886 og som stadig er i brug), Slagelse (fra 1863, sidste begravelse 1912), Nakskov (fra 1700, sidste begravelse 1920), Odense (fra 1825, sidste begravelse 1968), Assens (fra 1825, sidste begravelse 1981), Fåborg (fra 1806, sidste begravelse 1983), Fredericia (fra 1700, sidste begravelse 1921), Horsens (fra 1852, sidste begravelse 1930), Aarhus (fra 1824, sidste begravelse 1905), Randers (fra 1807, sidste begravelse 1974) og Aalborg (fra 1810, sidste begravelse 1968).

Reformerte kirkegårde

I Fredericia findes en kirkegård rundt om den reformerte kirke. Denne kirkegård blev taget i brug i 1725, 10 år før grundstenen til den reformerte kirke blev lagt, og anvendes fortsat som kirkegård. Medlemmer af menigheden har ret, men ikke pligt til at blive begravet på kirkegården. Præsten for menig-

heden, Sabine Hofmeister, oplyser, at de fleste medlemmer benytter sig af denne ret, ligesom hun understreger, at det sjælesørgerisk er af stor værdi, at menigheden fortsat har kirkegården, medens det økonomisk ofte kan opfattes som en udfordring for menigheden. Når det gælder begravelse af ikke-medlemmer af den reformerte menighed i Fredericia, kan dette lade sig gøre, men det forudsætter, at forstanderskabet for menigheden godkender en indsendt ansøgning om begravelse.

Den reformerte kirke i København for både de tyske og franske reformerte har ikke længere egen kirkegård. Kirkegården rundt om kirken blev nedlagt i løbet af det 19. århundrede.

Fællesgrav, Den Reformerte Kirkegård, Fredericia. Foto: Leif Arffmann.

Den Reformerte Kirkegård, Fredericia. Foto: Leif Arffmann.

Tidligere fandtes både en tysk og fransk reformert kirkegårdsafdeling på Assistens Kirkegård i København, men disse anvendes ikke længere til begravelser.

Medlemmer af de reformerte menigheder bliver nu begravet på de kirkegårde, de pågældende eller deres efterlevende har udtrykt ønske om.

Brødremenigheden i Christiansfeld

I 1773 blev Brødremenigheden i Christiansfeld oprettet. Der var tale om, at kong Christian VII gav et religiøst mindretal, herrnhuterne, fra Hernnhut i Sachsen, tilladelse til at grundlægge en ny by, opkaldt efter kongen, og her virke som de dygtige håndværkere og handelsorganisatorer, de havde ry for at være.

I tilslutning til menighedens kirke og flere andre bygninger blev der også anlagt en kirkegård, Gudsageren. Denne blev anlagt i 1773 og taget i brug den 2. april 1774. Kirkegårdens særkende er, at kvinder er begravet øst for midteraksen, mens mænd er begravet vest for midteraksen, begge under enkle, flade sten. Dette skal understrege menneskenes lighed i døden. Det er næppe forkert at sige, at begravelsesformen med den enkle sten har dannet skole for mange kirkegårde i Danmark. Kirkegården er fortsat i brug, og medlemmer af Brødremenigheden har ret, men ikke pligt til at blive begravet på Gudsageren.

Muslimske begravelsespladser

De første muslimske begravelsespladser i Danmark blev etableret på Vestre Kirkegård i København i 1976. Siden da er der blevet etableret mange muslimske afdelinger på de danske folkekirkelige kirkegårde, uanset om disse er administreret af kommune eller menighedsråd. Der findes således muslimske afdelinger på 20 danske kirkegårde pr. 1. juli 2016. Et anliggende, der ofte blev drøftet i forbindelse med anlæg af disse afdelinger, var "evig gravfred". Kunne det lade sig praktisere på en kirkegård, der er indrettet med åremålsfastsatte fredningsperioder? I de tilfælde, jeg er bekendt med, lod et eventuelt problem sig løse ved, at fredningsperioden jo kunne stedse forlænges. Dette var i det mindste, hvad repræsentanter for de islamiske trossamfund gav udtryk for.

Den muslimske afdeling på Vejle Nordre Kirkegård. Foto: Leif Arffmann.

Herudover findes en muslimsk begravelsesplads, der ikke er beliggende på en kirkegård, nemlig den muslimske begravelsesplads i Brøndby. Denne blev taget i brug den 30. september 2006.

En række andre mindretals begravelsespladser

Ifølge Københavns Kommunes hjemmeside blev der den 18. oktober 2018 på Bispebjerg Kirkegård indviet et begravelsesafsnit for buddhister: "Jorden, hvori buddhisterne fremover kan blive nedsat, blev i fredags velsignet af tre lamaer fra et tibetansk kloster. Desuden har Buddhistisk Bisættelses Forening (BBF) fået tilladelse til at opstille en såkaldt stupa, som er et buddhistisk gravmonument, hvori hellige relikvier kan opbevares. Det betyder, at Bispebjerg Kirkegård så vidt vides er den første kristne kirkegård i verden, hvor de besøgende kan se et sådant buddhistisk begravelsesmonument."

Dette svarer til den tradition, der er ovenfor omtalt, hvorefter en række religiøse og nationale mindretal samt religionsneutrale begraves på Bispebjerg og Assistens Kirkegård. Dette er også tilfældet på Aarhus Vestre Kirkegård, jf. artikel i Politiken den 25. maj 2011: "Vestre Kirkegård i Aarhus kommer til efteråret til at udfylde en ekstra funktion. Et område af kirkegården vil til den tid stå uden religiøse symboler og dermed fungere som gravplads for ikke-troende. Dermed bliver en dansk kirkegård for første gang nogensinde stillet til rådighed for personer, som ikke ønsker kors eller fredsduer ved graven. Den kommende gravplads glæder Ateistisk Selskab, som siden efteråret 2008 har samarbejdet med Aarhus Kommune om tiltaget. 'Det er vigtigt at sætte spørgsmålstegn ved, hvorfor religioner har monopol på at begrave folk. Når jeg dør, vil det være mærkeligt for mine efterladte at begrave mig almindeligt på en kirkegård og derved kæde mig sammen med noget, jeg ikke har taget del i', siger formand Stinus Lindgren, som anser det for en bagatel, at kirkegårdsjorden er kristent indviet. Indtil nu har ikke-troende danskeres begravelsesmuligheder begrænset sig til de skovgravpladser, som allerede er etableret flere steder i landet."

Det skal endelig nævnes, at der på Assistens Kirkegård i København findes en afdeling, der hedder Regnbuen. Dette er endvidere navn på en forening. Som medlemmer optages ifølge vedtægterne "homoseksuelle (bøsser og lesbiske) samt biseksuelle personer, der ønsker at gøre brug af foreningens

gravsted". Ifølge foreningens hjemmeside er begravelsespladsen "et fællesgravsted på Assistens Kirkegård for os homoseksuelle, som har valgt at have fælles gravsted. Gravstedet består af 36 urnegravpladser på den nordvestlige del af kirkegården".

Kan kirkegården være det fælles rum?

Tanken om kirkegården som et fælles rum har i de senere år fået et kraftigt modsvar fra mindretal, der ikke ønsker at have gravpladser sammen med mennesker, som de intet har til fælles med.

Her i landet har vi imidlertid, som det forhåbentlig er fremgået af ovenstående, haft en tradition, hvor den fælles kirkegård lod sig åbne for andre end dem, der tilhører flertallet. Men lader det sig af den ene eller anden grund ikke gøre, har vi også en tradition for, at der kan skabes særskilte begravelsespladser, både inden for rammerne af en eksisterende kirkegård og uden for samme. Det er også værd at lægge mærke til, at nogle kirkegårde for mindretal endog er åbne for begravelser af mennesker, der ikke tilhører mindretallet.

I et demokratisk samfund skal vi begribeligvis tale sammen for at finde ud af, hvordan vi bedst indretter os, også når det gælder begravelser. En sådan samtale behøver ikke at finde sted på forsiden af aviserne. Samtalen behøver heller ikke at begynde med, at jeg på forhånd fortæller, hvem det er, jeg absolut ikke vil ligge ved siden af, når den tid kommer. Samtalen kunne derimod begynde i kirkegården som det fælles rum, hvor vi kan bevæge os rundt i alle kirkegårdens hjørner og ved denne samtale finde ud af, hvem det er, vi har noget til fælles med.

Den flerkulturelle gravplads i Danmark, en nationalstat og et liberalt demokrati. Regelværk og praksis i Danmark

Af Elof Westergaard
Formand for Foreningen for Kirkegårdskultur, biskop

Indledning

I begyndelsen af februar var jeg til møde i Stockholm i NFKK, Nordisk Forening for Kirkegårdskultur. Vi, to repræsentanter fra hver af de nordiske lande, forbereder den næste nordiske kirkegårdskonference, som skulle have fundet sted i Tampere i Finland i september 2021, men nu er udsat til 2022.

Ud over det konkrete arbejde med at fastsætte indholdet på konferencen og gennemgå de praktiske forhold giver de to årlige møder os også lejlighed til at orientere hinanden om, hvad der sker af udvikling inden for begravelsesvæsenet i de nordiske lande.

Det kan både dreje sig om organisatoriske og lovmæssige forhold og om de ønsker og tendenser, vi finder hos de pårørende. Et stående diskussionsemne er f.eks. den lange tid mellem dødsfald og begravelse i Sverige, et af de forhold, hvor f.eks. Sverige adskiller sig fra de andre nordiske lande. Men der er også andre områder, hvor henholdsvis Danmark, Norge, Finland og Island adskiller sig fra hinanden, og det grundet historie, særegne kulturelle forhold, livsvilkår og geografi.

Der er forskelle på de nordiske landes begravelseskultur, men disse forskelle er dog mindre end ligheden mellem os.

Nationalstater og liberale demokratier

Det er ikke underligt, for vores samfund ligner hinanden. Og hvis det er sandt, hvad vi oftest siger, at kirkegårdskulturen altid afspejler det pågældende samfund, så vil en fælles samfundsmodel også afspejle sig i kirkegårdskulturen.

Hvori består så fællesskabet?

Ja, vi har faktisk det tilfælles, at vi har de bedst mulige betingelser for at skabe ramme om også flerkulturelle gravpladser.

Fælles for de nordiske lande er, at vi er nationalstater og samtidig liberale demokratier, formet af evangelisk-luthersk kristendom og oplysningstidens idealer.

De nordiske lande er liberale demokratier, som vægter såvel fællesskabet som den enkeltes frihedsrettigheder (f.eks. religionsfrihed og ytringsfrihed). Det er derfor også helt naturligt, at vi i kirkegårdsforvaltningerne søger at imødekomme de forskellige ønsker og behov.

Gravsteder for en person fra Den demokratiske republik Congo og en person fra Kina mellem danske gravsteder på Bispebjerg Kirkegård. Foto: Stine Helweg 2020.

Bliver samfundet mere multikulturelt, så er det naturligt i et liberalt demokrati, at vi har øje for borgernes forskellige ønsker, samtidig med at vi også fortsat har blik for det fælles rum, ja den fælles ramme, som kirkegården udgør.

Vi skal både have øje for det særlige og det fælles. Den amerikanske historiker Francis Fukuyama udgav i 2018 bogen *Identity*, hvor han fremhæver, at den nationale identitet er med til at understøtte og sikre liberale demokratier.

Overført på kirkegården betyder det, at vi både skal søge at imødekomme forskellige kulturelle og religiøse behov og have øje for det fælles, at kirkegården er et fælles rum, hvor både minoritet og majoritet kan ligge begravet, ja hvor alle samfundets borgere kan finde deres sidste hvilested.

I Foreningen for Kirkegårdskultur i Danmark, hvor jeg er bestyrelsesformand, har vi som formål både at bevare og at udvikle den danske kirkegårdskultur.

Her tænker vi oftest på de historiske, de æstetiske og de kulturelle værdier og det, at vi skaber en kirkegård, som de pårørende også finder relevant i dag. Men der er også, vil jeg påstå (hvis vi bliver i spejlmetaforikken, i billedet af kirkegården som et spejl af det samfund, vi lever i), behov for, at kirkegårdsforvaltninger søger at tilgodese både individuelle og andre kulturelle og religiøse ønsker end dem, som flertallet har, samtidig med at man har øje for fællesskabet. Det sid-

På Aarhus Nordre Kirkegård findes en lille række af jødiske gravsteder, der føjer sig naturligt ind i mønsteret af traditionelle gravsteder. Foto: Mette Fauerskov 2020.

ste kræver en stærk sans for, hvad det er for en virkelighed, vi lever i, hvordan vores samfund udvikler sig, rige kommunikative evner samt et stadigt blik også for den ramme, som kirkegården udgør for et fællesskab.

Den flerkulturelle begravelsesplads må således både have øje for individets behov, de forskellige fællesskaber i et samfund samt det overordnede fællesskab, vi udgør.

Regelværk i Danmark

Nu til en beskrivelse af regelværk og praksis i Danmark.

I 1996 udgav Kirkeministeriet en vejledning for menighedsråd, kirkegårdsbestyrelser og begravelsesmyndigheder. En vejledning, som, uagtet at den er mere end tyve år gammel, på en fin måde udfolder regelværk og praksis i Danmark og ikke mindst den ånd, som bør præge menighedsråds og kirkegårdsbestyrelsers virke.

Baggrunden for vejledningen var at tydeliggøre nogle spørgsmål og udfordringer for dem, som har ansvar for folkekirkens kirkegårde. Hvad man i 1996 tænkte på som en udfordring var, at en stadig større del af befolkningen ikke er medlem af folkekirken, og at samfundet også i stigende grad har fået et multikulturelt islæt.

Denne tendens er fortsat, og det danske samfund har fået et mere multikulturelt præg. Ikke blot i de store byer, men også i landområder som der, hvor jeg bor, på vestkysten af Jylland. Her udgør indvandrere mellem seks og ti procent i de enkelte sogne.

Vejledningen henviser til begravelsesloven: At alle sognets beboere uanset deres forhold til folkekirken har ret til at blive begravet på den lokale kirkegård, den kirkegård, hvor de har boet, eller hvortil de har en særlig tilknytning.

Folkekirkens kirkegårde, ca. 2100 kirkegårde, er således ligesom de kommunalt administrerede (i de store byer) karakteriseret ved, at her kan alle ligge begravet. At det er kirken, der driver de fleste af landets kirkegårde, har historiske rødder og skal ses i forlængelse af den homogenitet, der har præget den danske befolkning hvad angår religiøse tilhørsforhold indtil de sidste årtier (f.eks. var 97 % medlemmer af

Skulptur af den hinduistiske gud Ganesha på et gravsted på Aarhus Nordre Kirkegård. Foto: Mette Fauerskov 2020.

den danske folkekirke i 1962, i dag 74,4 %). Der har således tidligere de facto været et sammenfald mellem antallet af folkekirkemedlemmer og antallet af borgere i sognet.

Dertil bør så endvidere føjes, at den evangelisk-lutherske forståelse af indviet jord netop skaber ramme for en inkluderende kirkegård med plads til alle. I evangelisk-luthersk kristendom forstås indviet jord ikke som noget objektivt, men som noget subjektivt, hvilket skaber rammer for, at alle kan blive begravet på indviet jord.

Tilbage til vejledningen: Vejledningen rettet til menighedsråd og kirkegårdsbestyrelser tydeliggør endvidere borgernes rettigheder og menighedsrådenes og kirkegårdsbestyrelsernes pligter, beskriver forholdet mellem religionsfrihed og kirkegårde i et liberalt demokrati samt anviser de muligheder, som kirkegårdsbestyrelser og menighedsråd har for at imødekomme borgernes behov.

Den forpligtelse, menighedsrådet ifølge lovgivningen har til at sørge for, at kirkegården vedligeholdes, og at der er tilstrækkelig begravelsesplads for sognets beboere (lov om folkekirkens kirkebygninger og kirkegård § 9, stk. 1), er således i dag forbundet med en åbenhed over for forskellige behov.

Det betyder naturligvis ikke, at forskelligheden da forsvinder på kirkegården. Tværtimod er vejledningens ånd præget af et ønske om, at menighedsråd og kirkegårdsbestyrelser åbner deres øjne for en mere mangfoldig kirkegårdskultur.

I 2018 fik Bispebjerg Kirkegård et særligt afsnit for buddhister. Gravpladsen er markeret af en stupa. Foto: Stine Helweg 2020.

Hvor sociale forskelle var tydeligere på det 19. århundredes kirkegård med meget forskellige gravminder, stor, og små, og hvor kirkegården ofte afspejlede de sociale forskelle i samfundet uden for kirkegården, så må nutidens kirkegård gerne afspejle det mylder af tegn og symboler, ønsker og behov, som findes i vores tid.

Mit eget ideal er, at vi kan ligge side om side. Jeg har personligt ikke noget imod at ende med at ligge ved siden af en ateist og en buddhist. Men det er også en mulighed, at man indretter særlige afdelinger på en kirkegård forbeholdt medlemmer af bestemte trossamfund uden for folkekirken. Tag f.eks. de muslimske afdelinger på flere af landets kirkegårde; København, Hvidovre, Aarhus, Odense, Vejle. Ligesom der er kommet en egen muslimsk gravplads til i Brøndby, tæt på København.

De pårørende kan så vælge at lade deres døde begrave på de særlige afdelinger, men de kan også begraves andre steder på kirkegården.

De muslimske gravsteder på Aarhus Vestre Kirkegård indordner sig i gravstedsstrukturen i forhold til resten af kirkegården. Gravstederne er afgrænset af hække og har samme orientering som de kristne gravsteder. De er altså ikke præcist orienteret mod Mekka. Foto: Mette Fauerskov 2020.

Der arbejdes på mange af landets kirkegårde med at indpasse områder med naturpræg, der kan imødekomme længslen efter at indgå i naturen. Juelsminde Kirkegård. Foto: Mette Fauerskov.

Vi har således i Danmark alle forudsætningerne for udviklingen af den flerkulturelle gravplads. Der er for mig at se ikke noget, der står i vejen for at imødekomme de fleste behov, og der er også en stærk vilje til at imødekomme behov hos både menighedsråd og kirkegårdsbestyrelser, og det, hvad enten kirkegården drives af kirke eller kommune.

Vores historie, lutherske kirke og liberale demokrati gør det stort set muligt at imødekomme de behov, der er, for begravelse inden for kirkegårdens ramme.

Samtidig er de styringsparadigmer, som i disse år driver de danske institutioner, kirke som kommune, præget af netop en høj grad af ønske om at imødekomme de pårørendes ønsker og behov. Samskabelse og ønske om medinddragelse af borgerne i samfundet spejler sig også i driften af vores kirkegårde.

Udfordringen består snarere i en trend helt væk fra forståelsen af kirkegården som et fælles rum. Her tænker jeg ikke primært på ateistisk selskab, som ikke ønsker at ligge ved siden af kristne på en kirkegård, og som tilkender kirkegårdens indvielse større betydning end jeg, men jeg tænker på den stigende del af den danske befolkning, som ønsker deres aske spredt. Motiverne kan være mange, en romantisk længsel efter at indgå i naturen, en klaustrofobi over tanken ved at skulle ned i et stykke afgrænset jord eller økonomien.

Jeg synes, det er vigtigt, at kirkegården afspejler vores samfund, dvs. i dag et mere multikulturelt samfund. Flugten fra kirkegården opfylder måske nok et individuelt ønske, men den glemmer det, som kirkegården peger på, at trækker vi som levende luften sammen, så kan vi vel også ligge i den samme jord.

Den danske socialdemokratiske integrationsminister Mattias Tesfaye udtalte i et interview for nyligt, at "Indvandring har gjort Danmark til et mindre liberalt land"… "Der er en fælles vesteuropæisk erkendelse i disse år, at indvandring gør vores samfund mindre liberale". "Frihed er også at skabe rammer for frihed", tilføjede han. Jeg giver ham faktisk ret, og jeg ser netop kirkegården som en sådan fælles ramme for integration, også i døden.

Litteratur

Fukuyma, Francis, *Identity, Contemporary Identity Politics and the Struggle for Recognition*, London 2019.

Kirkeministeriet, *Kirkegården: begravelsesplads for alle*, En vejledning for menighedsråd, kirkegårdsbestyrelser og begravelsesmyndigheder, 1996.

Malacinski, Leny, "Grebet strammes", interview med integrationsminister Mattias Tesfaye, *Weekendavisen* 6. februar 2020.

Hvem har overblikket?

Faglighed og administration i tæt samarbejde om fremtiden

Af Mogens Bjørn Andersen
Kirkegårdskonsulent i Aalborg Stift

Kirkegårdens miljø påvirkes af det omkringliggende landskab. Øsløs Kirkegård. Foto: Mogens B. Andersen.

At lægge lag på lag

Når en forening fylder 100 år, har den vist sin berettigelse. Men kirkegårdene er 1000 år, og de har for længe siden vist deres berettigelse og evne til at følge med tiden. Selv med en så høj alder har de overlevet som den foretrukne begravelsesplads. Kirkegårdene er nemlig flere gange blevet ændret i takt med og i overensstemmelse med ændringerne af samfundets syn på så vidt forskellige emner som familietilhørsforhold, naturopfattelse, orden, æstetik m.m. På denne baggrund har kirkegårdene fulgt med tiden, således at der er blevet lagt nye lag på de gamle lag, og således at kirkegårdene til alle tider har været i overensstemmelse med samtiden. Udviklingen er foregået kontinuerligt på en sådan måde, at nye lag ikke har slettet alle spor. Lagene har været delvis transparente, hvilket ses af, at de tidligere lag ikke helt er blevet slettet. Tiden er igen inde til at lægge et nyt lag på kirkegårdene, således at de svarer til de fremtidige behov. En lignende tilpasning er sket med kirkerne, hvor adskillige lag afspejler tidens gang i forbavsende stabile rammer, hvor funktionen og grundindholdet er uændret.

Med udgangspunkt i en beskrivelse af skiftende tiders lag og særkende er det formålet med artiklen at fokusere på, at det er nødvendigt, at der på kirkegårdene er et tæt samarbejde mellem det faglige og det administrative niveau. Samarbej-

det er nødvendigt, for at fornyelser fører til de resultater, som var målet. Gravenes fredningstider bevirker, at det er en langsomt glidende proces at lægge nye lag, hvor det langstrakte tidsforløb gør det vanskeligt at holde fast i mål og helheder.

Her bliver provstiudvalgene helt centrale, fordi ændringerne af kirkegårdene næsten udelukkende sker inden for provstiudvalgenes kompetenceområde. Det er en overvejelse værd, om provstiudvalgene i tilstrækkeligt omfang har opmærksomheden rettet mod, om kirkegårdene udvikles harmonisk og i overensstemmelse med de mange udviklingsplaner, der for tiden bliver udarbejdet.

Fremtiden nås ved at begynde i fortiden

Landskabet

Umiddelbart er det synligt, at valg af kirkeanlæggets beliggenhed i landskabet er velovervejet, oftest på et hævet terræn, men dog ikke nødvendigvis på de højeste lokaliteter. Kirkeanlægget består af kirkegård og kirkebygning. Andre forhold såsom bosætning har givet haft indflydelse. De mange forskellige nuancer i landskabsplaceringen er af stor betydning for kirkeanlæggets identitet. Nogle steder ligger anlægget dramatisk i kuperet terræn. Andre steder ligger anlægget roligt i et blødt terræn. Kirkeanlæggets beliggenhed og synlighed i landskabet er et tidslag, der kan have skiftende udtryk, men som er af betydning for, om anlægget opfattes dominerende og monumentalt eller som et mere ydmygt anlæg. Landskabets form har overordnet været uændret. Men andre udefrakommende faktorer, som kirken ikke direkte har haft indflydelse på, har alligevel givet kirkeanlægget forskellig synlighed og dermed også forskellig symbolvirkning. De indvirkende faktorer drejer sig især om

Provstiudvalgenes primære kompetenceområde ligger mellem kirkegårdsdigerne og kirkebygningen. Nr. Felding Kirkegård. Foto: Mogens B. Andersen.

skiftende bevoksning, bebyggelse, veje, vindmøller m.m. I de skovløse tider var kirkerne synlige over større afstande end nu, hvor tilplantning har sløret oplevelsen af kirkernes topografiske tilhørsforhold.

Disse landskabelige forhold har ikke direkte noget at gøre med fornyelse af gravområderne på kirkegårdene. Men de er væsentlige at have i erindring, fordi f.eks. bevoksninger tæt mod kirkegården eller udsigten til store vindmøller betyder meget for miljøet på kirkegården.

Kirkegården
Kirkegårdenes ydre rammer, som består af diger og mure, er de mest uforandrede dele. De udgør kirkegårdenes hegn, hvor adgang til de dødes have sker gennem lukbare låger.

Alligevel er middelalderdiger fjernet, eller de er erstattet af kløvstensmure. Det skete især fra omkring midten af 1800-tallet til omkring 1920-30'erne, hvor mange kirkegårde blev udvidet. Derved opstod flere kirkegårdsafdelinger med forskellige indretninger og karakterer. Fremover bliver der betydelige overskydende arealer. Der skal derfor tages stilling til, hvorledes de anvendes, f.eks. til frie arealer, hvor der er opholdsmuligheder, eller om de kan afvikles.

En meget gennemgribende ændring af kirkegårdenes gravarealer til det, vi nu kender, er udført omtrent på samme tid som kirkegårdsudvidelserne. Til trods for at kistenedsættelser har været det almindelige, blev gravarealerne og gravstederne meget omformede. Der er nærmest tale om totale fornyelser. Det hænger sammen med, at gravarealerne er genbrugsarealer. Når et gravsted udløber, begynder en ny slægt

Tved Kirke med omgivelser, 1875. Kirken ligger i et åbent sandflugtsområde. Tegning af J. Magnus-Petersen.

Tved Kirke med omgivelser, 2015. Sandflugtsdæmpende bevoksning lukker kirkegården inde i et snævert rum. Foto: Mogens B. Andersen.

Svenstrup Kirkegård med tre tidsafdelinger, der er udført ved udvidelser i 1900-tallet. En fremtidig fjerde afdeling er reserveret.

Svenstrup Kirkegård med afdelinger fra tre tidsperioder med hver deres tidsbestemte gravtyper. Foto: Mogens B. Andersen.

forfra og sætter tidens præg på gravstedet. Kun få spor bliver efterladt i form af enkelte gravminder.

De skiftende lag på kirkegården har bestået af forskelligartede gravlægningsmønstre, stistrukturer og gravudformninger samt beplantningsstrukturer. 1900-tallets kirkegård kan karakteriseres som en parcelkirkegård, som fuldstændig ligner et parcelhusområde. De enkelte parceller er private, hegnede og med et individuelt udtryk. Grundlæggende er strukturerne ens på stort set alle kirkegårde. Strukturen, der

Kirkegårdsdigets funktion som hegn bevirker, at det følger terrænet med ens udvendig højde. Hjortdal Kirkegård. Foto: Mogens B. Andersen.

Mur af marksten med naturlig flad forside har afløst det gamle stablede dige. Øster Brønderslev Kirkegård. Foto: Mogens B. Andersen

består af en sti og to gravrækker, er meget enkel uden særlig tilpasning til den pågældende kirkegård. Det er primært beplantningen, der giver variationer og frodighed. Som følge af parcelleringen blev terrænet også reguleret med terrasseringer omkring de enkelte gravsteder. Ikke mindst terrænreguleringerne ændrede kirkegårdene. Ved omlægninger skal der tages stilling til, i hvilket omfang terrasseringerne skal udjævnes til et mere blødt terræn, der nok passer bedre sammen med nye gravformer.

På hver anden gravrække stilles gravmindet på gravens fodende. Derved er der ikke længere sammenhæng mellem gravens fysiske udformning og den religiøse symbolik, der er knyttet til gravlægningen af den døde, der ved opstandelsen ser mod den opgående sol i øst. Tilsvarende symbolik er anvendt ved kirkernes orientering i øst-vestlig retning.

Tiden er forbi, hvor omhyggelig pasning af familiens gravsted gennem flere generationer var en pligt og sikkert også

en stolthed. De fine stenhuggerarbejder, som indgik i de fleste gravminder, er nu oftest afløst af simple og anonyme stenskiver. I fremtidige gravarealer er det oplagt at udlægge større gravenheder, der har fælles beplantning, således at de enkelte lidt kedelige gravminder dæmpes af en større fælles beplantningsenhed. Det udelukker ikke, at en vis individualitet kan udfoldes.

Mange træer blev plantet i begyndelsen af 1900-tallet. De er nu ved at være nedslidte på grund af alder og sygdom. Beplantningerne står over for fornyelser. Tidligere læplantninger blev betragtet som uundværlige, men opmærksomheden er nu i lige så høj grad rettet mod, at kirken skal være synlig. En del beplantninger ved digerne, der har udgjort kirkegårdenes trækranse, bliver ikke genetableret. Nye beplantninger tager i højere grad hensyn til, at kirkeanlægget skal være synligt, og der skal være et selvstændigt grønt miljø inde på kirkegården.

Det er en vanskelig opgave at forene nyt og gammelt. I nogle tilfælde kan mindre dele af kirkegården bevares, hvor en tidstypisk gravstruktur eller beplantning er bevaret. Bevaring af beplantninger ved fornyelser af de udslidte planter bliver dog et kompromis, idet originaliteten delvis mistes.

Oldtidshøje, fra før kristendommen, udgør de ældste synlige lag på kirkegårdene. Ydby Kirkegård. Foto: Mogens B. Andersen.

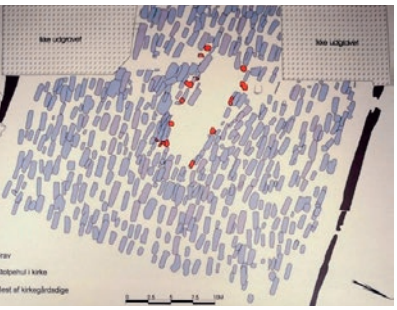

Ældste kristen kirkegård ved Sebbersund, fra før 1100. Gravlægningsmønstret er ikke geometrisk og tilsyneladende uden tilrettelagt struktur. Kirkegården har været afgrænset af en grøft med en markeret indgang, men der ses ikke stier.

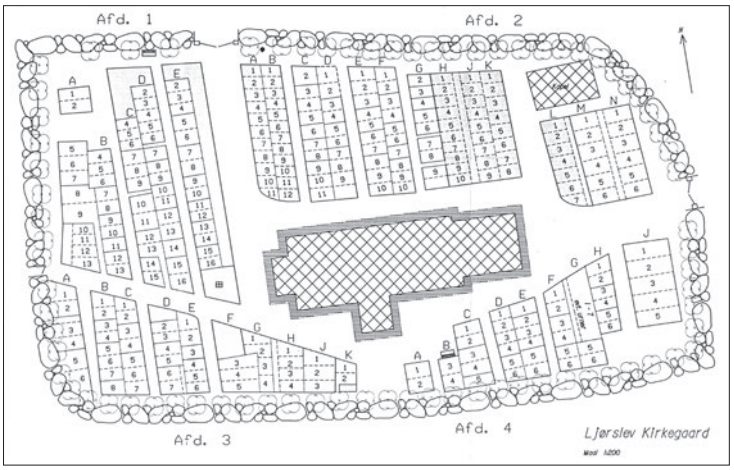

Gravlægningsmønster i 1900-tallet er geometrisk og nummereret i en tilrettelagt parcelstruktur. Strukturen er rationel og præget af pladsmangel. Ljørslev Kirkegård.

Det vil også ofte være velbegrundet, at f.eks. udtjente alléer ikke genplantes i relation til virkeliggørelse af en ny kirkegårdsplan.

Vejledningen om registrering af gravminder m.v. fra 2014 er blevet lempet for meget. Hvis den følges helt, skal der ikke bevares mange gravminder. Kun få gravminder fra middelalderen er bevaret, og adskillige plader af sandsten, som efter at have ligget på kirkegulvet er anbragt på kirkegården, er ved at gå til grunde på grund af klimatiske påvirkninger. Gravminderne fra midt i 1800-tallet til midt i 1900-tallet findes endnu i stort antal, og de rummer dygtigt stenhuggerhåndværk, som nu kun sjældent udføres. Håndteringen af disse gravminder er kaotisk, idet alle gravminder opbevares på nogle kirkegårde, medens der andre steder nærmest intet bevares. Emnet optager menighedsrådene og giver engagement i forhold til kirkegården. Bevaring af et vist antal gravminder vil givet gøre et nu svindende kirkegårdslag tiltrækkende som en gravplads med en synlig historiefortælling.

Der er som regel grund til at sørge, når noget værdsat forsvinder. Men omvendt har vi ved at lægge et nyt lag på kirkegården chancen for at opnå en mere varieret struktur og et endnu frodigere miljø. Den igangværende omlægning af kirkegårdene vil ændre dem lige så omfattende, som det skete for bare 100-150 år siden. Særligt behovet for urnegrave og opmærksomheden på at skabe et grønt miljø vil betyde omfattende ændringer af strukturer og konkrete udformninger.

Ved omdannelse af kirkegårdene skal de mest karakteristiske og værdifulde dele bringes med over i det nye lag. De bevarede dele bør indgå som en integreret del, der enten falder nænsomt ind eller fremstå som kontraster, der skildrer reminiscenser og museumsgenstande. I udviklingsplaner redegøres der for, hvad der er bevaringsværdigt, og hvorledes bevaringsværdierne indgår i den nye plan. Jo flere tidslag der kan aflæses, jo mere oplevelsesrig bliver kirkegården. Udviklingsplanerne udstikker overordnede rammer, hvilket indebærer, at adskillige væsentlige detailemner ikke bliver belyst.

Overblik og kontinuitet

Spørgsmålet er, om folkekirken og i denne sammenhæng særligt provstiudvalgene er klædt på til udfordringerne, som de omfattende ændringer af kirkegårdene indebærer. Der findes ikke en manual, der udstikker retningslinjer for, hvilke hovedlinjer planerne skal udarbejdes efter. Dog sætter traditioner og administrativ praksis nogle uskrevne rammer. I ældre udgaver af den kirkelige lovgivning var der bestemmelser om, at kistegrave så vidt muligt blev orienteret øst-vest. Dermed fandtes lovbestemte retningslinjer, som dannede de mest basale rammer for kirkegårdskulturens symbolværdier, og derved bliver kulturen stærk. Men bestemmelsen findes ikke mere, og nogle steder er orienteringen forladt.

Parcelkirkegården er de fleste steder opbygget over den struktur, som har været uændret, siden den blev skabt. Det har været muligt at begynde i den ene ende eller stort set hvor som helst og så afslutte omdannelsen, når de sidste arealer blev ledige. Når der ikke er overordnede rammer, overlades udarbejdelse af udviklingsplanerne i høj grad til landskabsarkitektfirmaets opfindsomhed og evner. De fleste planer er tilpasset de stedlige forhold. Men de kan være meget forskellige, og dermed afspejler de også forskellige nuancer i kulturen. Planerne kan danne baggrund for udvikling af attraktive og oplevelsesrige begravelsespladser. Men de kan være gan-

Til venstre. Enkelt, men udtryksfuldt gravsted. Foto: Mogens B. Andersen.

Midten. Sirligt beplantet gravsted. Foto: Mogens B. Andersen.

Til højre. Mange nutidige gravsteder er lidt kedelige. Foto: Mogens B. Andersen.

ske komplicerede og krævende at virkeliggøre. Menighedsrådene er meget engagerede, men det sker, at de ikke har gennemskuet planernes kompleksitet og udfordringer.

Ikke mindst på grund af det langstrakte tidsforløb, der er knyttet til gravfreden, er det en vanskelig proces at styre omdannelserne og sikre, at de opstillede mål og konkrete anlæg opnås. Også etablering af beplantninger tager tid og kræver tålmodighed. Undervejs opstår der let nye strømninger, som kan gøre det planlagte utidssvarende, inden det er afsluttet. Desuden kan skiftende menighedsråd få ny inspiration, hvilket medfører, at planer bliver impulsive og usammenhængende.

Menighedsrådene har sammen med kirkegårdspersonalet det primære ansvar for forvaltning og udvikling af kirkegårdene. Derfor er det afgørende, at menighedsråd og gravere er godt

Mange træer er ved at være nedslidte. Nogle kan ende deres dage som skulpturer. Sønder Dråby Kirkegård. Foto: Mogens B. Andersen.

Hængeasken med nedhængende grene var et sørgesymbol. Den ligger nu selv på dødslejet. Oue Kirkegård. Foto: Mogens B. Andersen.

En unik samling af gravminder. Bislev Kirkegård. Foto: Mogens B. Andersen.

Unikke gravplader er beskyttet ved ophængning på en mur. Byrum Kirkegård. Foto: Mogens B. Andersen.

forberedte, når der i samarbejde med et landskabsarkitektfirma skal udarbejdes en udviklingsplan. Forberedelserne skal sikre en åben og kvalificeret dialog om planen og sikre, at planen svarer til de lokale behov og forventninger. Kun derved bliver menighedsråd og gravere engagerede i at få planerne gennemført. En fremtidsplan bør følges af udpegning af første og evt. anden etape med en økonomiramme, således at det står klart, hvorledes virkeliggørelse af planen påbegyndes.

Provstiudvalgene skal godkende ændringer af kirkegårdenes indretning og dermed også udviklingsplaner. Inden provstiudvalget træffer afgørelse, skal udtalelse indhentes fra kirkegårdskonsulenten. Det er indtrykket, at det ikke er alle udviklingsplaner, der kommer i høring hos kirkegårdskonsulenten. Det sker også, at planer godkendes uden forudgående høring, men med bemærkning, at menighedsrådet skal kontakte kirkegårdskonsulenten, når ændringer skal udføres. Dermed bliver det kirkegårdskonsulenten, der kommer til

at stå for den administrative del af udviklingsplanen. Kirkegårdskonsulenten arbejder fra sag til sag og kan ikke have det fulde overblik. Konsulenten har ikke kendskab til menighedsrådets ambitioner og anlægsressourcer. Konsulenten har heller ikke kendskab til provstiudvalgets referater m.m. fra kirkegårdssyn eller behandling af andre sager end dem, som bliver forelagt for konsulenten. Vurderingen af udviklingsplanerne overlades til kirkegårdskonsulentens eget kendskab til kirkegården og dennes personlige holdninger.

Provstiudvalgene har primært fokus på økonomi og overlader det faglige vedrørende kirkegårdene til kirkegårdskonsulenten. Det er da også kirkegårdskonsulenten, der skal vurdere det kirkegårdsfaglige område. Men afstanden mellem det administrative niveau og den praksis, der faktisk udføres på en del kirkegårde, er for stor. På det kirkegårdsfaglige område er der skrevet et stort antal inspirerende vejledninger og utallige artikler. Men der er ikke opmærksomhed på samarbejdet mellem det faglige niveau og det administrative niveau. Derved mangler det store overblik.

Der har været fremsat tanker om, at godkendelser af enkeltprojekter kan undlades, hvis menighedsrådet har en godkendt udviklingsplan. Hvis det vedtages, er der ikke længere overordnet medvirken i udviklingen af kirkegårdene. Udviklingsplanerne udstikker rammer, der ikke er konkrete, og der er et betydeligt spring til det enkelte projekt. Det ses også, at udviklingsplanen ikke følges, eller at der udføres andre projekter, som ikke er i overensstemmelse med rammerne.

Som situationen tegner, er der risiko for, at kirkegårdene ikke udvikles i overensstemmelse med planerne. Naturligvis vil der være behov for omprioriteringer af dele af planer. I

Hals Kirkegård, 2020. Foto: Mogens B. Andersen.

Visualisering fra udviklingsplan for Hals Kirkegård, Wad Landskabsarkitekter. En udfordrende omlægning venter forude.

sådanne tilfælde må der udarbejdes tillæg, evt. i form af konkrete projekter. Disse skal godkendes i provstiudvalget efter høring af kirkegårdskonsulenten. I denne proces vurderes, om ændringerne harmonerer med den overordnede helhed.

Det vil nok være for meget at forlange, at det kirkelige administrative system for kirkegårde skal ligne det kommunale planlægningssystem, der indeholder kommuneplaner med tillæg, lokalplaner m.m. Men det lidt anarkistiske system, der praktiseres med hensyn til administration af kirkegårdene, kan rettes op ved, at provstiudvalgene ved kirkegårdssyn opgør status for udviklingen set i forhold til udviklingsplanerne. Udviklingen bør også styres ved reguleringsplaner, hvor afgrænsede gravområder i en overgangsperiode udtages som aktive. Derved kan en udvikling fremskyndes, og der kan opnås en bedre helhed. Det er en mulighed, at nedlukning indeholder undtagelser, naturligvis for ægtefæller og måske for nærmeste familie. Udviklingen bør desuden styres af ajourførte kirkegårdsvedtægter, der sikrer den detaljerede udvikling.

Et samlet system af udviklingsplan, reguleringsplan og kirkegårdsvedtægt giver menighedsrådet et juridisk redskab, som vil være en hjælp til at fastholde kontinuiteten i forbindelse med skiftende menighedsråd og f.eks. i situationer, hvor der kan opstå et pres fra kirkegårdsbrugere for at opnå undtagelser for netop deres valg af gravsteder. Hvis ikke det juridiske grundlag er ajourført, har brugerne ret til at vælge de gravpladser, der er ledige. Dermed kan det blive vanskeligt at virkeliggøre planer for kirkegårdenes udvikling.

Udvikling af kirkegårdene skal føre til skabelsen af oplevelsesrige og attraktive begravelsespladser. Men det er nødvendigt at spørge om, hvem der har overblikket?

Gennem faglighed og administration i et tæt samarbejde når vi sikkert ind i fremtiden. Foto: Mogens B. Andersen.

Hov! Der sker noget derude

Af Lise Hindsholm
Provst i Varde Provsti

Redaktionen af *Kirkegårdskultur* har bedt mig skrive lidt om, hvordan udviklingen af kirkegårdene tager sig ud set med provstens øjne. Indlægget er ikke som sådan et svar på Mogens Bjørn Andersens spændende artikel her i årsskriftet om faglighed og administration i arbejdet med kirkegårdene. Men det er skrevet ind i den sammenhæng, han fortæller om.

Forandringen findes

Vores kirkegårde forandrer sig hele tiden. Forandringerne sker, hvad enten vi planlægger dem eller ej. Brugsmønsteret forandres, meninger om æstetik forandres, og vores forhold til døden forandres.

Det er først og fremmest kirkegårdens brugere, der driver forandringen. Bestemmer de sig for urnegrave, kistegrave eller anonyme fællesgrave? Vil de have klassiske gravsteder med hæk eller en fællesplæne med en stor fælles gravsten, hvor de afdødes navne angives med små navneskilte? Eller vil de have den totale naturoplevelse, hvor gravsteder nærmest forsvinder i den vilde natur? Ja, hvis de overhovedet vil have et gravsted og ikke blot sprede afdødes aske ud over havet. Og vil de stadig opretholde det store familiegravsted med seks kistepladser og tre bede til sommerblomster?

Billum Kirkegård. I området var der mange ledige gravsteder. Nu er det blevet parkområde med østvendte sten i græs og enkelte hækomkransede gravsteder. Udviklingsplan ved arkitekt Hans Lund. Foto: Lise Hindsholm.

Use it or lose it, siger englænderne, og det gælder også kirkegården: Hvis ikke den bliver brugt, vil den en dag blive nedlagt. Kirkegårde giver store driftsudgifter, og uanset om pengene kommer ind som takster eller som kirkeskat, så skal der penge til, og nogen skal betale disse penge. Vi kan nok frede særligt enestående kirkegårde enkelte steder i landet, men den helt almindelige kirkegård i lokalområdet kræver lokale mennesker, der vil betale dens drift.

Provstiudvalgets ansvar

Menighedsrådene bestyrer langt den største del af vores kirkegårde. De ansætter graveren eller kirkegårdslederen og beslutter, hvordan kirkegården skal drives. Provstiudvalget sætter rammerne for menighedsrådets økonomi – en ramme, inden for hvilken menighedsrådet kan prioritere sine opgaver, herunder kirkegårdsdriften. Provsten fører tilsyn med kirkegården og tilser, at menighedsrådet ikke forsømmer sine opgaver her.

Lovgivningen giver også provsten og provstiudvalget andre opgaver: f.eks. at godkende registreringer af gravminder og gravsteder, så de bevares for eftertiden; at godkende omlægninger af kirkegården (her skal kirkegårdskonsulenten inddrages); at vedtage anlægsbevillinger til stianlæg, omlægninger, belysning osv.; at godkende kirkegårdsvedtægter; at behandle klager over kirkegårdens administration eller vedligehold af gravsteder; og at foretage kostprisberegning og herefter fastsætte de takster, som kirkegården må opkræve gravstedsindehaverne for gravkastning, vedligehold, blomster og gran.

Alt i alt fylder kirkegårdene meget i provstiudvalgets arbejde. Har man været provst i mange år, kender man sine kirkegårde rigtig godt, også selv om man som jeg har 34 kirkegårde i provstiet. Man ved, hvor der er problemer med tung lerjord, hvor vildtet æder blomsterne, hvor grundvandet står højt, og hvor der findes sære og sjove gravminder. Man ved også, hvor der sker 'affolkning' af kirkegården, så der bliver længere og længere mellem de aktive gravsteder. Men frem for alt glæder man sig hver gang, man besøger en kirkegård og oplever, hvor meget kirkegårdens personale og menighedsrådet går op i at holde den smuk og indbydende.

Billum Kirkegård. Afklip fra taks bliver liggende og danner bunddække. Billum Kirkegård. Afklip fra taks bliver liggende og danner bunddække. Foto: Lise Hindsholm.

Udviklingsplaner som fremtidsstrategi

Kirkegårdens fremtid afhænger altså af det fremtidige brugsmønster – hvem vil bruge kirkegården, og hvad efterspørger disse brugere? Den afhænger af økonomien – hvor dyr er kirkegården at drive, og er der brugere, der vil betale de priser, som driften kræver? (Eller alternativt: Er der tilstrækkeligt med folkekirkemedlemmer, der fortsat vil være medlemmer af folkekirken set i lyset af, hvordan folkekirken forvalter sine skatteindtægter?). Og ikke mindre vigtigt, fremtiden afhænger af historie og æstetik – evner vi at bevare kirkegårdens kulturhistoriske og æstetiske værdier, så folk synes, at de får noget for pengene, og at det er en glæde at komme på kirkegården?

Det er ikke nogen nem opgave at kombinere disse hensyn og afveje dem i forhold til hinanden. Men en udviklingsplan for kirkegården er et godt hjælpemiddel her. Udviklingsplanen belyser de særlige æstetiske og historiske kvaliteter, kirkegården rummer, og beskriver, hvordan de bedst bevares. Den beregner det fremtidige behov for forskellige gravstedstyper, og den foreslår en hensigtsmæssig placering og fordeling af gravstederne på kirkegården. Endelig har den forslag til alternativ anvendelse af evt. ledigt kirkegårdsareal. Alternativ anvendelse, som ideelt set både bidrager til kirkegårdens udtryk og sparer kirkegårdspersonalet for arbejdstimer.

På initiativ fra provstiudvalget indgik menighedsrådene i Varde Provsti i 2011 et samarbejde om en pulje, der kunne finansiere udviklingsplaner for alle provstiets 34 kirkegårde.[1] Siden da er alle kirkegårde på nær én enten færdige eller i gang med at få udarbejdet en udviklingsplan. Det har været en stor investering, men vi er overbeviste om, at pengene er givet godt ud.

Ikke mindst graverne giver udtryk for glæde over, at der er kommet mere retning og udsyn i deres arbejde med kirkegården. Også menighedsrådene har været meget optagede af den samtale om kirkegården, som arbejdet med planen har igangsat. Stoltheden over sognets kirkegård er vokset betydeligt. Mange sogne har arrangeret kirkegårdsvandringer, hvor indholdet af udviklingsplanen er blevet drøftet. Og det positive samarbejde med de rådgivere, der har udarbejdet planerne, har været en stor fornøjelse. Ikke at man altid har været enige, men dialogen har været god, og kirkegårdens kvaliteter er kommet på dagsordenen i menighedsrådet.

Udsnit af udviklingsplan for Øse Kirke, Varde Provsti. Planen er udarbejdet i 2020 af Annemarie Møller, Møller og Fauerskov Landskabsarkitekter.

Udsnit af udviklingsplan for Øse Kirke, Varde Provsti. Planen er udarbejdet i 2020 af Annemarie Møller, Møller og Fauerskov Landskabsarkitekter.

I flere tilfælde har provstiudvalget holdt møder med menighedsrådet om planen, fordi enkeltheder i planen havde følger for kirkegårdens omgivelser, parkeringsforhold, takstberegning eller andet. Anlæg af f.eks. p-plads eller stier med fast belægning har provstiudvalget bevilget anlægsmidler til. Ellers finansieres omlægningen af kirkegårdene inden for de sædvanlige driftsrammer. Alt skal jo ikke ske på én gang. Mange omlægninger må vente i flere år, fordi gravsteder først skal udløbe, og i den tid kan man foretage opsparing af frie midler til formålet.

Det næste skridt er at få alle kirkegårdsvedtægter tilpasset udviklingsplanerne. Det arbejde er vi også i gang med, godt hjulpet af den nye skabelon for kirkegårdsvedtægter.[2] Den er indrettet, så der let kan laves en overskuelig beskrivelse af kirkegårdens forskellige afdelinger og gravstedstyper med tilhørende regler.

Hvis kirkegården fortsat skal være attraktiv at bruge, er det vigtigt med gravstedstyper til enhver pengepung. Og det er lige så vigtigt at have gravsteder, som man helt gratis kan erhverve og selv vedligeholde, så længe man er medlem af folkekirken.

Overskydende areal på kirkegården

De fleste kirkegårde på landet har mange tomme gravsteder og vil få flere i de kommende år. Beregningerne i udviklingsplanerne viser, at mange kirkegårde har mellem to og tre gange så mange gravsteder, som der er behov for. Mange klassiske kistegravsteder skal nedlægges, mens enkelte nye urnegravsteder skal anlægges.

Der bliver plads til overs. Hvad skal der ske med den? Hvilke kvaliteter skal udtrykkes her?

Igen skal vi huske de tre fremtidsvilkår: brugsmønster, pris, historie/æstetik. Hvad ønsker fremtidens brugere, at vi beslutter? Skal den overskydende del af kirkegården bevares som parkområde, evt. med enkelte bevaringsværdige gravsteder og gravminder som en slags museum over kirkegår-

Øse Kirkegård. Fra tårnet kan man se, hvordan brikkerne til realisering af udviklingsplanen efterhånden falder på plads. Foto: Lise Hindsholm.

den? Skal den sælges fra og blive til boldbane for skolen, der er nabo til kirken? Eller skal den gives tilbage til naturen i en eller anden forstand?

Svaret vil afhænge af lokale forhold og muligheder. Men det vil også afhænge af, hvilke værdier vi fremover bedømmer kirkegården ud fra. Vil den nye klimabevidsthed forlange en ny tilgang til æstetikken på kirkegården? Elementer, der gavner biodiversitet og repræsenterer f.eks. fænomenet *vild med vilje*, kan gøre meget ved kirkegårdenes udtryk. Men er vi parate til det?

Samtidig kan der være økonomiske fordele i at lade klimabevidstheden få mere at skulle have sagt. Forhenværende kirkegårdsleder Elisabeth Hess Thaysen har i sidste nummer af årsskriftet[3] skrevet meget interessant om, hvorfor kirkegårdsdriften i dag er så dyr: Man har opretholdt kirkegårdenes 'klassiske' formsprog med gravsteder som små haver vekslende med fint afgrænsede grusarealer; det stammer alt sammen fra en tid, hvor man brugte ukrudtsmidlet *Prefix* i store mængder. Siden er det blevet forbudt at bruge gift på kirkegården, og som følge deraf er vores nuværende kirkegårdsanlæg blevet meget dyre at vedligeholde, for de kræver mange arbejdstimer. Æstetikken er med andre ord baseret på utidssvarende driftsformer.

Børsmose Kirkegård. Lynghedens planter skal danne grundlag for kirkegårdens fremtidige udtryk. Men det kræver tålmodighed at få lyngen etableret. Udviklingsplan ved Annemarie Møller, Møller og Fauerskov Landskabsarkitekter. Foto: Lise Hindsholm.

Når Gud passer haven

Nu afdøde Erik Klemmensen var præst i Kvong i mange år. En dag var der én, der bemærkede et eller andet om præstegårdshaven og dens tilstand. Hertil svarede Klemmensen: "Her er det Gud, der passer haven." Så var den diskussion afsluttet.

Vild med vilje er også viljen til at lade Gud tage over, hvor haveejeren eller graveren tidligere stod for styret. Vi har en enkelt kirkegård i provstiet, der ikke er administreret af kirkelige myndigheder, men derimod af Naturstyrelsen. Kirkegården ved Oksby Gamle Kirke blev nedlagt i 1891 samtidig med kirken; da havde den længe været hærget af sandflugt. Klitdannelsen ødelagde digerne og fik grundvandet til at stige; det blev svært at få kisterne i jorden. I 1718 indberettedes det til Ribe Stift, at kirkegården var fuld af sandbakker, og kister og lig stak op af jorden, da de på grund af vand ikke kunne graves dybt nok ned.[4]

Oksby Gamle Kirkegård. Romantisk forfald. Foto: Lise Hindsholm.

Gammelt jernkors genbrugt ved ny urnebegravelse – skilte med de afdødes navne er sat fast på korset. Foto: Lise Hindsholm.

Ulæseligt gravminde. Men der er friske blomster på gravstedet. Foto: Lise Hindsholm.

Årre Kirkes dige med fin bevoksning mellem stenene – lidt tør på grund af hedebølgen. Foto: Lise Hindsholm.

Siden er plantagen vokset op omkring stedet, og Gud har passet kirkegården. Nu er den blevet en dejlig og fredfyldt plet, hvor gravminderne langsomt forgår i den urørte natur. Man kan stadig få lov at blive urnebegravet på kirkegården, hvis man har haft særlig tilknytning til klitvæsnet. Mange flere udtrykker ønske om at kunne få deres gravsted her.

Interessen for stedet som begravelsesplads hænger sikkert sammen med kirkegårdens historie. Men den bunder måske også i det romantiske ved gravmindernes forfald til at være levn af kultur i naturen. Naturen får her lov til at give os et *memento mori*, en påmindelse om, at vi skal dø. Samtidig bliver døden og historien om den skrevet ind i en stor sammenhæng, hvor naturen sørger for, at noget lever videre, og de døde er i kraft af deres hvilested på kirkegården med i dette efterliv. Samtidig er man med sit valg af gravstedsform med til at gavne klimaet.

Skovkirkegårde vinder frem i disse år, og jeg tænker, at deres 'succes' skyldes tilsvarende forestillinger om, hvordan vi som afdøde indgår og lever videre i naturens store kredsløb. Meget taler for, at vi også på folkekirkens kirkegårde kan overlade mere af arealet til Gud. Ikke mindst digerne kunne mange steder trænge til lidt af Guds gavmildhed med hensyn til biodiversiteten.

Dige ved Sennels Kirke i Thy. Diget står som en grøn indramning af kirkegården. Foto: Lise Hindsholm.

Alle disse ændringer i vores forståelse af liv og død og natur skal vi have med i overvejelserne, uanset om vi er menighedsråd, provstiudvalg eller kirkegårdskonsulenter.

Opfølgning på udviklingsplaner

Udviklingsplaner realiserer ikke sig selv. Det kræver både engagement, tålmodighed og hårdt arbejde. De fleste steder her i provstiet er man gået i gang med alt, hvad der kan realiseres på nuværende tidspunkt. Både ansatte og menighedsråd glæder sig over mulighederne og er ivrige for at se kirkegården forandre sig. Andre steder er der gravere, der har det svært med al den forandring af det sted, der har været deres elskede arbejdsplads i mange år. Men hvis bare de får lukket for genbrug af gravstederne i de områder, der med tiden skal omlægges, så gør det ikke noget, at forandringerne udsættes lidt. En udviklingsplan har et langsigtet perspektiv, for ofte tager det flere år, før de berørte gravsteder er hjemfaldne og kan indgå i en omlægning.

Menighedsrådsmedlemmer skiftes ud med tiden, og måske er de mennesker, der i sin tid tog beslutning om udviklingsplanen, ikke længere medlemmer af menighedsrådet. Derfor kan det blive provstens opgave at bringe udviklingsplanen

på bane, så dens perspektiver ikke tabes af syne. Det kan fint ske ved provstesynet. Ellers er det oplagt at sætte udviklingsplaner og deres realisering på dagsordenen ved provstiets erfaringsudvekslingsmøder for kirkeværger og gravere.

Lokalt er kirkegårdsvandringer med tilhørende kirkegårdsfortællinger en god måde at inddrage brugerne i den interesse for kirkegårdens kvaliteter, som udviklingsplanen udtrykker. Det kan også fremme interessen for at bruge kirkegården som begravelsessted den dag, man selv får brug for et gravsted til en af sine nærmeste.

Kendskab til en konkret udviklingsplan må være en selvfølge, når en kirkegårdskonsulent sagsbehandler forhold på en kirkegård. Hvis der har været en fælles proces med udarbejdelse af udviklingsplaner for hele provstiet, er det let for provstikontoret at have overblikket og hjælpe konsulenten, hvis menighedsrådet skulle have glemt at gøre opmærksom på planens eksistens.

Samtidig er det vigtigt at huske, at en udviklingsplan altid er et redskab til dialog om kirkegården. Den må aldrig opfattes som en én gang vedtaget lov, som fastlægger kirkegårdens udvikling uden mulighed for fravigelser. Udviklingsplaner skal selv udvikles. Og menighedsråd og kirkegårdspersonale skal selv kunne se idéen i forandringerne og have hjertet med i dem. Det kræver tid og dialog, og både provster og konsulenter må gå ind i dialogen med respekt for kirkegårdens lokale bestyrelse.

Noter

1. Samarbejdsvedtægten kan læses her: www.vardeprovsti.dk/samarbejdsvedtaegter/.
2. Vejledning til og skabelon for kirkegårdsvedtægter findes her: www.altomkirkegaarde.dk/fileadmin/user_upload/Dokumenter/Vejledninger/Vejledning_om_kirkegaardsvedtaegter.pdf.
3. Elisabeth Hess Thaysen, "Kirkegårdenes drift og udvikling", *Kirkegårdskultur* 2019-20, 68-77.
4. *Danmarks Kirker.* Ribe Amt, 2. bind, 1387

Erfaringer med fri udformning af gravsteder

Af Jens Dejgaard Jensen
Tidligere kirkegårdsleder ved Silkeborg Kirkegårde og Krematorium

Der skal være valgmulighed mellem forskellige gravstedstyper, og der skal være stor frihed for brugerne til at indrette gravstederne.[1]

Denne programerklæring skrev jeg og den øvrige bestyrelse for Foreningen for Kirkegårdskultur for nogle år siden. For Silkeborg Vestre Kirkegårds vedkommende tør jeg umiddelbart skrive under på det første punkt (valgmuligheder), men hvad med det sidste, frihed?

Siden 2014 har vi prøvet kræfter med det sidste på en af vore afdelinger – udstrakt frihed til brugerne med hensyn til anlæg og indretning af gravstedet.

Det drejer sig om en afdeling med ca. 300 kistepladser, som havde været lukket for salg af gravsteder i en længere årrække. På området var og er der to markante stedsegrønne træer, en ca. 100-årig blodbøg samt enkelte individuelle gravsteder af ældre dato.

De store træer i området medvirker til, at området kan bære de mange forskellige gravstedsudtryk. Foto: Jens Dejgaard Jensen.

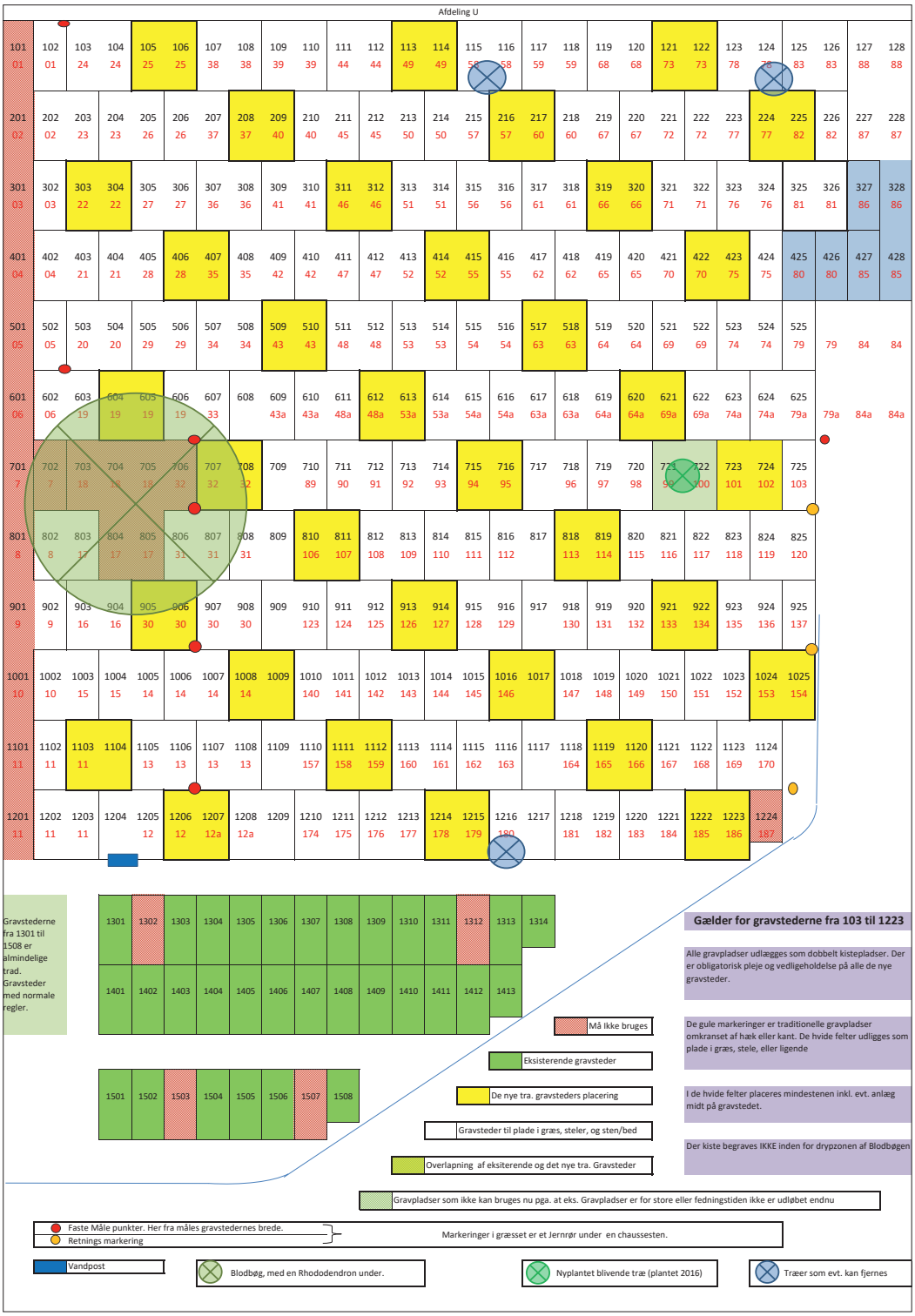

”Free style”-gravstederne er markeret med gult. De er nødt til at være omgivet af plæne-gravsteder i forskellige varianter af hensyn til adgangsforholdene. Foto: Jens Dejgaard Jensen.

”Free style”-gravstederne er meget forskellige. Foto: Jens Dejgaard Jensen.

Visionen, som i øvrigt er inspireret af et brugerønske, blev at indrette afdelingen med flest mulige ”free style”-gravsteder med (næsten) total frihed for anlæg – det er de gule markeringer på illustrationer s. 63. De øvrige gravsteder – de hvide – skal være plænegravsteder under en eller anden form: plænegravsted med plade eller stele, eller med et opretstående gravminde med et lille bed foran stenen.

”Free style”-gravstederne kan anlægges, som ejeren ønsker. Han kan lade en hæk plante, eller lade være. Gravmindet skal være østvendt. Hvis der skal være løse materialer (perlesten osv.) på gravstedet, kræver vi en hæk eller en kant, der kan holde styr på det. Hvis der skal være et træ på gravstedet, skal det underordnes de eksisterende karakter-træer i området. Disse er begrænsningerne.

Kirkegården stiller krav om obligatorisk pleje og vedligeholdelse af samtlige gravsteder i området, uanset udformning. Desuden er alle gravstederne af samme størrelse: to kistepladser. Disse gravsteder er således ikke det billigste valg på kirkegården.

Det individuelle, traditionelle gravsted med tujahæk er en klassisk gravstedsform, som der ikke er samme efterspørgsel efter som tidligere: Hver gang vi nedlægger tre, erhverves der ét gravsted af typen. "Free style"-gravstederne takserer vi som denne gravstedstype – og en ret betydelig del af de individuelle kistegravsteder, vi har solgt de senere år, er "free style"-typen.

Vi oplever en stor kreativitet i gravstedernes udtryk – det er spændende at gå en tur mellem gravstederne i området. Ejerne har nøje overvejet, hvad de synes er det rigtige for dem.

Er det noget roderi, vi har bragt ind på kirkegården? Måske. Vi har i hvert fald sluppet tøjlerne, men vi oplever, at området godt kan bære det, ikke mindst på grund af de markante træer her og andre steder på kirkegården. Vi oplever en stor tilfredshed blandt brugerne på afdelingen, hvor ca. 15 "free style"-gravsteder er erhvervet gennem de sidste seks år.

Noter

1. *Gravskrift eller...?*, (Foreningen for Kirkegårdskultur udg.), Frederiksberg 2017, 118.

Mindelunden i Ryvangen: Fra monument til institution

Af Rasmus Kjærboe
Ph.d., museumsinspektør ved Den Hirschsprungske Samling

Mindelunden i Ryvangen er Danmarks vigtigste monument for Anden Verdenskrig og er mere specifikt til minde om modstandsfolk, der gav deres liv i kampen mod den tyske besættelsesmagt.[1] Her er genbegravet 105 ud af 202 mænd og kvinder, der var ofre for drab eller for henrettelse på stedet samt en polsk efterretningsofficer, og 31, der er hjembragt fra koncentrationslejre i udlandet. Her mindes også 91, der blev fundet i Ryvangen, men er begravet på hjemegnen. Yderligere 151 aldrig fundne ofre erindres på mindetavler. Siden opdagelsen af gravene i 1945 har Mindelunden været et vigtigt samlingssted for pårørende, efterkommere og kammerater til de afdøde. Mindelunden er også et "erindringssted" for danskere generelt og en ramme om ceremonier og højtideligheder.[2]

Nu er der gået 75 år siden afslutningen på Anden Verdenskrig. Ikke mange, der oplevede tiden, er endnu iblandt os. Erindringen om Anden Verdenskrig og erindringen om modstandskampen, besættelsen og dens ofre er inde i en ny fase. På få år er der sket en bemærkelsesværdig udvikling for Mindelunden i Ryvangen, der illustrerer dette, og som også foregriber en ny rolle for fremtiden. Som et af de vigtigste mindesmærker i Danmark – måske en overgang *det* vigtigste – er det væsentligt at diskutere denne udvikling og fremtiden for Mindelunden.

I det følgende fortæller jeg om stedets anlægshistorie for derefter at give et reflekteret bud på, hvilken rolle erindring spiller i samfund som det danske efter Anden Verdenskrig. Dette følges op af en redegørelse for nyere tiltag og anlæg i Mindelunden og en afsluttende diskussion af, hvilken betydning disse har for fremtiden.

Portalen fra Tuborgvej til Mindelunden. Foto: Rasmus Kjærboe.

Mindelunden anlægges som mindesmærke

Et større, skovbevokset område i Ryvangen i Hellerup blev før krigen anvendt af danske ingeniørtropper til kaserne- og øvelsesområde. Den tyske besættelsesmagt overtog stedet efter bruddet i samarbejdspolitikken i august 1943 og brugte det til henrettelser og hastigt foranstaltede begravelser af dræbte danske modstandsfolk. Fra befrielsens allerførste tid blev området ganske selvfølgeligt opfattet som et mindested.

Kirkeministeriet fik ansvar for det, der skulle blive til Mindelunden i Ryvangen, og blandt de første opgaver var identifikationen af de begravede modstandsfolk samt at bede de pårørende at afgøre, hvem der skulle hjembringes, og hvem der skulle genbegraves. Dræning samt stabilisering af den våde jord omkring det, der skulle blive til det centrale gravfelt, blev en af de første byggeopgaver. Genbegravelsen af modstandsfolkene fandt sted den 29. august 1945 og indledtes med en kortege af rustvogne fra Christiansborg til Mindelunden, der vidt og bredt blev rapporteret i de danske medier.[3] I 1947 begravedes 31 modstandsfolk hjembragt fra fange- og kz-lejre i en lysning bag gravfeltet.

Kongelig bygningsinspektør Kaj Gottlob (1887-1976) og stadsgartner for Gentofte Aksel Andersen (1903-1952) fik til opgave at indrette hele området som mindested. Ved indvielsen den 5. maj 1950 præsenteredes et afdæmpet, modernistisk inspireret parkområde, hvor arkitektur og beplantning indgik i et intimt samspil.

Mindelunden var på dette tidspunkt et tæt ved kvadratisk anlæg ca. 150 meter på hver led, som i dag fremstår nogenlunde uændret bortset fra de seneste års tilføjelser, som bliver diskuteret senere. Fire zoner udgør stadig områdets vigtigste elementer: et indgangsparti, mindemuren langs den østlige side, det store gravfelt omtrent midtfor og kz-gravene.

Indgangspartiet udgøres af en elegant portal i beton med svagt skrånende vægge og beklædt med strandsten på ydersiden, som overdækker trappen, der, på grund af niveauforskellen, fører besøgende fra Tuborgvej op ad den stejle skrænt til Mindelundens område. Portalen selv markerer dermed en liminal zone, altså en rituel overgang fra en tilstand til en anden. Arkitekturen har diskrete referencer til græsk antik med en simpel geometrisk udsmykning og en vis lighed med Propylæerne på Athens Akropolis, der også fører besøgende bort fra hverdagen og ind i et helligt rum. Referencerne fortsætter i valget af en pergola, altså en overdækket søjlegang af en type kendt fra antikken, langs østmuren, hvor mindetavlerne er indsat. Det store gravfelts grave har samme format som mindetavlerne, men disse er placeret vandret og enkeltvis oven på en sokkel, der er hævet et par trin over omgivelserne. Denne base bringer igen diskrete mindelser om græsk tempelarkitektur. Områdets sidste zone udgøres af en lille lund med gravsten over kz-fangerne nedfældet vandret direkte i jorden. Disse begravelser ligger tættere på Gottlobs oprindelige ønske om sten nedfældet direkte i jorden.[4] Anvendelse af den forefaldende natur, her såvel som i resten af anlægget, viser inspiration fra arkitekten Gunnar Asplunds (1885-1940) banebrydende Skogskyrkogården i Stockholm, som Gottlob beundrede.[5]

Pergolaen med mindepladerne. Disse er af Faxe kalksten. Halvtaget er bygget i bejdset fyr og belagt med tagpap, murværket er af røde teglsten, belægningen er brosten af bornholmsk granit. Foto: Rasmus Kjærboe.

Mindelunden i Ryvangen er, som arkitektur og haveanlæg betragtet, et udpræget uprætentiøst monument, der kombinerer antikke og rustikke elementer. Denne enkelhed er naturligvis helt overlagt. Der er ikke meget pynt og ornamentik, det hele er holdt i en meget lille skala, og der er anvendt simple, danske materialer som upudsede teglsten i murværket, bejdsede stammer til at bære pergolaen samt brosten i bornholmsk granit til stierne. Faxe kalksten er brugt til mindetavler og Nexø sandsten til gravfeltet. Kun to steder fandtes (indtil for nylig, som vi skal se) egentlige billeder, i form af Axel Poulsens (1887-1972) granitskulptur af en moder med sin døde søn midt på gravfeltet samt i den cirkulære frise, der er nedfældet midt blandt kz-gravene og smykket med et gitter og egeløv.

Tre digte af henholdsvis Martin A. Hansen (1909-1955), Kaj Munk (1898-1944) og Halfdan Rasmussen (1915-2002), der politisk kunne tegne det meste af modstandsbevægelsen, fuldender den nedtonede forening af arkitektur, billedkunst og haveanlæg. Aksel Andersen valgte til dels at anvende allerede eksisterende træbeplantning på stedet og tilføjede stengærder, men anlagde ingen bede med eksempelvis stau-

Kz-gravene. Stenene er af bornholmsk sandsten, belægningen bornholmsk granit. Træerne midt i lunden er unge egetræer. Foto: Mette Fauerskov.

der eller roser. Blomster har ganske givet skullet begrænses til nedsætning ved gravene. Stenene på gravfeltet er dertil omkransede af lyng, der skifter farve efter årstiderne. Stierne, der forbinder de enkelte zoner, er ikke som centrale synsakser, og forskellige beplantninger skaber fornemmelse af "vægge" og "rum"; som besøgende kan man derfor aldrig overskue hele Mindelunden.

Mindelundens betydning

Jeg har tidligere skrevet nogle længere artikler om Mindelunden, der forsøger at fortolke Kaj Gottlobs og Aksel Andersens anlæg.[6] Grundlæggende betragter jeg det som et vellykket bud på et monument, der kan rumme mange typer erindring uden at ty til bastant retorik eller håndfast at dirigere de besøgendes oplevelse. De døde modstandsfolk var i overvejende grad politisk engagerede mennesker, især af kommunistisk og nationalkonservativ overbevisning, der i fredstid ellers ville stå stejlt over for hinanden. Forholdet mellem modstandskæmperne og det politiske establishment og statens institutioner var under og lige efter krigen heller ikke uden spændinger.

Alle disse forhold krævede nok en balancegang i forhold til det endelige monument. Allerede fra begyndelsen var der debat om brugen af symboler i Mindelunden, der afslørede mangel på konsensus: Axel Poulsens skulptur blev både forsvaret og kritiseret, bl.a. for at være patetisk snarere end triumferende, ligesom flagstænger og religionens rolle i form af mulige kristne kors blev diskuteret.[7] Modstandskampens kunstneriske udvalg var eksempelvis en gruppe uden egentligt offentligt mandat, der ikke desto mindre blev nedsat til at forhindre "våbenlyriske" monumenter,[8] nu hvor besættelsen skulle mindes rundtomkring i landet.[9]

Den bagvedliggende bekymring var forståelig; nazismens, fascismens og sovjetkommunismens brug og misbrug af mere traditionelle, monumentale former gjorde en række kunstneriske traditioner potentielt suspekte. Gottlobs svar på problemet bestod i at anvende en nedtonet, funktionel modernisme, han allerede havde demonstreret i vigtige, offentlige byggerier i 1930'erne såsom Skolen ved Sundet og Svagbørnsskolen på Amager fra 1937-38. Modernismen kombinerede han i Mindelunden med simple referencer til antikke, arkitektoniske former, men udført i materialer, de fleste

Gravfeltet med Axel Poulsens skulptur. Midt på feltet ligger en vandret mindeplade over dem, der er fundet her, men begravet i hjemstavnen. Pladen blev fornyet i 2019-20. Skulpturen er af granit, mens resten af monumentet er bornholmsk sandsten. Foto: Rasmus Kjærboe.

danskere er intimt fortrolige med; tegl, granit og træ, materialer, som er tæt forbundet med væg, fortov og tag, som man møder det i hverdagen. De afbarkede fyrresøjler placeret på granitsokler giver samtidig stærke mindelser om "folkelig" arkitektur såsom bindingsværkshuse på landet.

Den grønne natur, de simple arkitektoniske former og de uprætentiøse materialer, der træder frem, giver dermed Mindelunden i Ryvangen en fornemmelse af "ægthed" eller autenticitet – måske nærmest folkelighed – der ligger i tråd med aspekter af modernismens ide. Modernisme er selvfølgelig mange ting, men i sin mere progressive afdeling rummer den på tværs af spektret nogle forestillinger om form, der skal følge funktion, og at mennesket skal frigøres fra irrationelle vaner og støvede traditioner; hvilket altså bl.a. kan forbindes med idealer om enkelhed og ærlig arkitektur. Fra et modernistisk synspunkt har nedtonede antikke referencer samtidig den fordel, at de kan stemme til ophøjethed uden ideologi eller religion.

Helt fri for eksplicitte fortællinger er Mindelunden dog ikke; de poetiske sentenser af Kaj Munk, Martin A. Hansen og Halfdan Rasmussen bruger tydelige naturmetaforer, der placerer de døde modstandskæmpere som ofre, der hjælper til en genfødsel af nationen. Stedets relativt ydmyge rammer står dermed i en vis kontrast til de mere svulstige, poetiske billeder, der i dag er det klart mest bagudskuende element ved Mindelundens historiske udformning.

Et eksempel på udskiftede og oprindelige sten på gravfeltet. Foto: Rasmus Kjærboe.

Erindring i samfundet efter Anden Verdenskrig

"Kulturel erindring" er et begreb, der sætter fokus på kultur som det "kit", der fastholder et fællesskabs eller samfunds minder.[10] Vi har altid haft brug for fælles hukommelse udtrykt gennem kulturen, fordi den tillader os at forstå hinanden og sameksistere. Når danskere eksempelvis husker og diskuterer Anden Verdenskrig, sker dette bl.a. igennem at se film og møde mindesmærker, læse bøger og besøge museumsudstillinger. Det er kulturelle produkter, der "medierer" vores fortællinger om krig og besættelse, så de kan vedligeholdes som en fælles hukommelse. Mindelunden i Ryvangen er sådan et stykke kultur, der knytter an til og medierer fortiden.

Efterhånden som de, der selv gennemlevede besættelsen, ikke længere er iblandt os, forsvinder de personlige minder, og der er kun den kulturelle erindring tilbage; og den er med andre ord en medieret erindring, ikke selvoplevet. Men selv de, der oplevede besættelsen, vil, sideløbende med deres private erindring, huske og referere til tiden gennem kulturens mediering. De bruger også genstande og symboler, man kan være fælles med andre om, til at blive klogere og forstå sig selv i relation til en større fortælling. Dette betyder, at kulturel mediering også altid er politisk, da den former, hvad vi er fælles om at huske.

Anden Verdenskrig var på alle ledder og kanter traumatisk. I Danmark som mange andre steder var der efterfølgende forskellige stærke initiativer til at fremme bestemte måder at mindes besættelsen på, der kunne glemme noget og fremhæve andet. Det blev eksempelvis udbredt at undertrykke nuancerne i samarbejdspolitikken, og erindringen om de danske østfront- og SS-frivillige blev aktivt bekæmpet. Samtidig skabte man både lokalt og nationalt en række positive og fællesskabsdannende traditioner for at mindes befrielsen 4.-5. maj, bl.a. ved at sætte lys i vinduer. Genstande som mindesten, filmiske dramatiseringer og et væld af bøger genfortalte og rammesatte besættelsen – og særligt modstandskampen, der i efterkrigstiden blev gjort til et forsonende, fælles minde.

Mindelunden i Ryvangen er en del af denne kulturelle erindring om Anden Verdenskrig. Selv om mindesmærket i sig selv ikke er voldsomt styrende, er dets eksistens med til at bekræfte bestemte fortællinger om krigen frem for andre. Mindelunden indgår i et større, kulturelt kredsløb af steder,

traditioner og genstande, der fortæller om Anden Verdenskrig ved at fokusere på modstandskampen. Det er værd at bemærke, at besættelsestidens centrale monument i sin oprindelige udgave udelukkende mindedes modstandskæmperne, men eksempelvis ikke alle de andre tab af menneskeliv, og at vægten hele tiden har været på sorgen over de døde snarere end på de dødes handlinger. Med undtagelse af en fællesskabsdannende og inkluderende nationalisme fejres eller erindres ikke de forskelligartede værdier, som mange modstandsfolk var motiverede af og også kæmpede for. Endelig udtrykker Mindelunden i sig selv ingen anklage mod nogen og forsøger ikke en sammenhængende fortælling om Anden Verdenskrig. Besøgende må nødvendigvis trække på eksisterende fælles erindring om Anden Verdenskrig formet et sted ude i den bredere kultur for at få dybere mening ud af et besøg i Mindelunden.

Historikerne Claus Bryld og Anette Warring beskæftigede sig for tyve år siden i et helt afgørende historisk værk med denne kollektive erindring om besættelsen, som den tog form i efterkrigstiden. Her arbejdede de med den indsigt, at fællesskaber husker og forstår fortiden på mere strømlinede måder, end den enkelte gør, og at fælles erindring kan tage form efter politiske interesser.[11] Efter store begivenheder er der stærke motiver til at påvirke og forme erindringen om dem. Fra forskellige sider var der i et befriet Danmark efter krigen et mål med at skabe meningsfulde fortællinger og samtidig lægge låg på visse konflikter. Modstandskampen og dens helte blev en vigtig del af erindringen om krigen – samarbejdspolitikken og politikernes ansvar gjorde ikke – og bøger, film og mindesmærker støttede op om denne måde at huske den nære fortid på. Politikerne beholdt magten, modstandskæmperne fik æren.

Siden Bryld og Warrings udgivelse har vi fjernet os mere fra begivenhederne, og der er kommet flere nuancer på fortællingen om besættelsen, både gennem kritiske, historiske undersøgelser med folkelig gennemslagskraft og gennem film og tv-serier.[12] Senest markerer åbningen af det nye Frihedsmuseet en række nye tilgange til fortiden. Den fælles erindring om Anden Verdenskrig er mindre fælles i dag, konsensus er mindre akut nødvendig, og det har samtidig åbnet op for flere nuancer; og for nye spørgsmål om, hvad og hvordan vi erindrer. Før vi når til de seneste års markante udvikling for Mindelunden er det på sin plads at skitsere udvikling og brug i den mellemliggende periode.

Henrettelsespladsen. Afstøbninger i bronze af de originale pæle, der findes på Frihedsmuseet. Foto: Rasmus Kjærboe.

Mindelunden i eftertiden

Det oprindelige anlæg blev i 1977 udvidet for at inddrage selve henrettelsespladsen, hvor bronzeafstøbninger af henrettelsespælene er opstillet. I 1990 udvidedes området atter med den såkaldte pistolskydebane, hvor de første henrettelser blev foretaget. Dele af det gamle øvelsesterræn syd for Mindelunden er i dag fredet som Ryvangens Naturpark, og de to tilføjede afdelinger og arealerne omkring henrettelsespladsen og pistolskydebanen hører i karakteren nærmere til denne, mens det oprindelige område stadig er afgrænset af stengærder.

Mindelunden danner ramme om en række højtideligheder, der markerer besættelsen den 9. april og Danmarks befrielse den 4.-5. maj, samarbejdspolitikkens sammenbrud den 29. august samt juleaften som minde om besættelsestidens ofre. Dertil markeres andre, særlige mindedage såsom 75-året for Hvidstengruppens henrettelse i 2019. Mindelunden har hele tiden ligget under Kirkeministeriet og har Holmens Kirke som direkte tilsynsmyndighed, og en række foreninger for veteraner og overlevende fra modstandskampen samt Hjemmeværnet har alle årene arrangeret mindehøjtidelighederne. I 2008 blev den største forening, Frihedskampens Veteraner, nedlagt og dens rolle overtaget af Frihedskampens Mindefond,[13] der, som vi skal se, nu spiller en væsentlig rolle i fornyelsen af Mindelunden.

Som illustration af den fortsatte mediering, der er nødvendig for at opretholde et erindrende fællesskab, optræder Mindelunden og modstandskampen med jævne mellemrum i små avis- og medieomtaler. Det sker oftest i forbindelse med højtideligholdelser, hvor kongehuset, statsministre eller andre prominente personer deltager og dermed "låner" sig selv ud som et bidrag til den fortsatte erindring. Igennem årene har Mindelunden også været besøgssted for udenlandske statsoverhoveder og nedlægning af kranse. Siden 1990'erne har der dog været gentagen debat om forholdene i Mindelunden, som bl.a. aviserne gladeligt har viderebragt, primært omkring vedligeholdelse, og denne har samtidig også været genstand for politiske diskussioner på Christiansborg. I hvert fald noget af debatten udspringer af forskellige syn på, hvordan gravsten og mindetavler bør fremstå, om der må være alger og synlig forvitring, og hvor læsbare indskrifter skal være.[14]

Forenklet sagt, så har den ene position i debatten udtrykt en forståelse af velplejet orden som respekt for modstandskampen og dens ofre, mens en anden position snarere har ønsket at lade tidens tand og materialernes naturlige forvandling være mere synlig. Der er objektivt nogle udfordringer med bevaring givet det fugtige område, hvor jorden nemt forskubber sig, og de lidt sarte sand- og kalksten, der er anvendt. Kigger man lidt nærmere på debatten, udtrykker den også nogle behov for at diskutere vores billede af modstandskampen; læserbrevsskribenter og politikere knyttet til den første position er ofte bekymrede over, om vi husker og udtrykker nok respekt for modstandskampen.

Dele af Mindelundens oprindelige anlæg er skovlignende bevoksning. Foto: Rasmus Kjærboe.

Vores måde at erindre fortiden på er en væsentlig diskussion, som også stadig er sprængfarlig, som det blev demonstreret da statsminister Anders Fogh Rasmussen i 2003 i en tale hyldede frihedskæmpere, krigssejlere, veteraner og ofre, mens han både eksplicit nævnte og kritiserede samarbejdspolitikken.[15] Hvad der derimod ikke er blevet debatteret så meget, nok fordi det er sværere og ikke kan opstilles efter klare ideologiske skillelinjer, er Mindelundens fremtid. Den fælles erindring om besættelsen er under forandring, og nye funktioner og nye fortællinger har gjort deres indtog i Mindelunden, sådan som artiklens anden halvdel nu vil diskutere.

Nye mindesmærker til Mindelunden

Før de markante ændringer, der er sket i de seneste år, har Mindelunden fremstået mere eller mindre uændret fra indvielsen. Både indretning og funktion har med enkelte renoveringer samt mindre tilføjelser, såsom de forskellige udvidelser af arealet, været ret konstant i årene fra 1950 til ca. 2010. Mindelunden har været et sted, man kunne besøge for enten privat at mindes eller, med et kulturteoretisk begreb, for at "performe" en fælles og fællesskabsdannende, kulturel erindring om modstandskampen.[16]

Skoleelever har eksempelvis besøgt Mindelunden på baggrund af undervisning i dansk, historie eller samfundsfag om Anden Verdenskrig og er blevet bedt om at tage fortællingen til sig og at ære modstandskampens ofre med et besøg. Andre besøgende, der er kommet på egen hånd, vil i de allerfleste tilfælde som minimum kende og tage del i en erindring om modstandskampen allerede forinden, som de styrker ved et besøg. Alle mindesmærker er kendetegnet ved denne performative dimension – de opfordrer publikum til at bruge tid på at gennemleve og erindre og dermed blive del af et fællesskab – og Mindelunden er ingen undtagelse.

Indtil for nylig har Mindelunden været en slags resonansskaber i forhold til en bredt forankret, fælles erindring om modstandskampen, men ikke selv fungeret som et museum eller et aktivt formidlingssted. Som et element i den kulturelle erindring har området helt bevidst været et passivt mindesmærke, og historien om Anden Verdenskrig og/eller modstandskampen har været overladt til andre medier og kulturprodukter. Formidling har i Mindelundens regi været

Mindesmærke for krigssejlere. Foto: Rasmus Kjærboe.

Mindesmærke for danske soldater. Foto: Mette Fauerskov.

begrænset til de udendørs omvisninger, der alle årene har fundet sted i forskellige regi, og til et udhængsskab foran den lille kontorbygning vest for portalen med enkelte oplysninger om stedets historie.

Dette valg om at fremstå uforanderligt kan givet forklares på baggrund af en placering under Kirkeministeriet. Mindelunden har i perioden været behandlet som et kirkegårdsanlæg, hvor tingenes naturlige forfald primært skulle holdes i ave, snarere end en institution med et udviklingspotentiale i samspil med samfund og besøgende.

En egentlig forandringsproces begynder i det små med opstilling af diskrete skilte med QR-koder ved de vigtigste områder i 2014, der forbinder besøgendes smartphone med formidling om stedet.[17] Siden er opstillet længe savnede oversigtsplaner. I 2017 indledes mere drastiske forandringer, for her indvies Mindesmærke for krigssejlere udformet af Per Arnoldi lige vest for det store gravfelt, og i 2019 kommer Mindesmærke for danske soldater lige øst for gravfeltet, som er udformet af Bjørn Nørgaard.[18]

De to nye mindesmærker er et markant brud med Mindelundens uforanderlighed, og de betyder også en ret radikal ændring af, *hvad* der mindes, og, lidt mindre radikalt, *hvordan* disse minder formidles. Indvielsen af et nyt formidlingscenter tegnet af Rønnow Arkitekter den 29. august 2020 tegner til at blive paradigmatisk. Fra at være et monument er Mindelunden i færd med at udvikle sig til en institution.

Nye grupper skal indlemmes i modstandskampen

Ida Seehusen, næstformand for Frihedskampens Mindefond, der tog initiativ til det nye monument, udtaler i 2017, at Mindesmærke for de danske krigssejlere skal "[…] være med til at sætte fokus på andre helte, end dem vi allerede kender fra historien".[19] Med dette bliver de omtrent 6000 danske søfolk i allieret tjeneste aktivt inkluderet i en fortælling om Anden Verdenskrig og modstandskampen. Mindelunden bliver med indvielsen af det nye mindesmærke sat i spil til at forme den fælles erindring om besættelsen på nye måder. "Jeg håber, at vi nu slår en streg under, at frihedskampen ikke blot var frihedskæmpernes indsats," fortæller formand Christian Eugen-Olsen i 2020 om både krigssejlernes mindesmærke og mindes-

mærket for danske soldater og danskere i allieret tjeneste.[20] Dermed er modstandskæmperne blevet til en gruppe blandt flere grupper af danskere, der aktivt bekæmpede Nazityskland, herunder søfolk og soldater i allieret tjeneste samt det danske militær. Det er en bemærkelsesværdig forandring.

Fra at være en passiv aktør i den kulturelle erindring bruges Mindelunden som et aktivt redskab til at ændre og udvide en fortælling om krigen frem for blot at lade bøger og film fortælle om de nye gruppers deltagelse i frihedskampen.[21]
Dette skal ses i lyset af, at Mindelunden som intet andet sted i kulturens eller forestillingens verden har en særlig autenticitet, når det gælder Anden Verdenskrig. Det var hér, mange modstandsfolk mødte deres endelige skæbne, og det er hér, flere er stedt til hvile. Denne autenticitet gør sig i sagens natur ikke gældende på samme måde for søfolk eller soldater, der fandt deres sidste hvile andre steder, og som også allerede har mindre kendte mindesmærker andetsteds.

Det giver dog mening at mobilisere Mindelunden til fordel for anerkendelsen af soldaters og søfolks indsats, hvis altså man ønsker at denne i fremtiden skal være en del af en fælles dansk erindring. Mindelundens status og gennemslagskraft er noget særligt. I et internationalt perspektiv hænger denne handling også sammen med et ønske om at gøre Danmark, om ikke en del af, så i hvert fald en medhjælper til de allierede, som bl.a. Christian Eugen-Olsen argumenterer for.[22] Som Warring og Bryld konstaterede tilbage i 1998, så har modstandskampen samt redningen af de danske jøder længe været garanten for, at Danmark trods alt undgik en overvældende skyldsfortælling. Et fornyet blik for andre positive danske bidrag til de allieredes kamp kan ad åre være med til at løfte landet yderligere ud af skyld og ind i det gode selskab. Uanset holdning til den nye brug af Mindelunden er der tale en markant fornyelse.

"I er vores sidste vidner", sagde statsminister Helle Thorning-Schmidt i 2015 til de danske modstandsfolk ved markeringen af 70-året for befrielsen.[23] Med dette markerede hun, at tiden går, og at minder skal plejes, når vidnerne forsvinder. I kulturanalytiske termer kan man sige, at re-mediering konstant er nødvendig for, at fælles erindring kan vedligeholdes og blive ved med at eksistere. De to nye mindesmærker udtrykker også i den forstand et forsøg på at mediere fortiden, at bygge bro mellem os og den, på ny. Ikke ved gentagelse, men ved fornyelse.

Selve indholdet af denne type fornyelser er aldrig givet på forhånd. Vi må erkende, at fortidsforståelse i høj grad tjener nutidige formål. Under indtryk af nogle af de samme behov for at tjene nutiden foreslog forsvarsordfører Hans Kristian Skibby fra Dansk Folkeparti i 2007, at Mindelunden skulle omdannes til en decideret heltekirkegård, der mindedes og inkluderede begravelser for faldne danske soldater.[24] Denne mere radikale fornyelse af modstandskampens fortælling skete som bekendt ikke, og i stedet indviede statsminister Lars Løkke Rasmussen Monument over Danmarks Internationale Indsats udformet af Finn Reinbothe i 2011 på Kastellet. Mindelunden forblev et mindesmærke knyttet til Anden Verdenskrig, men nu også for soldater og sømænd; til enhver tid er kun visse former for remediering politisk mulig.

Fra et kunstfagligt synspunkt kan de to nye mindesmærker karakteriseres som både klart kommunikerende og meget tidsbundne. Per Arnoldis værk er tydeligt grafisk i sit afsæt; det er nemt at forestille sig den bølgende, sorte granitoverflade, der skal illudere vand, tegnet i tusch og efterdesignet på

Omvisning i Mindelunden.
Foto: Mindelunden.

en computerskærm. Fascinationen ved at lade et hårdt materiale som sten opløse sin egenkarakter ved at ligne noget helt andet, eksempelvis hud og tøj eller som hér vand, kender vi særligt fra barokkens skulptur. Denne type illusion er, så langt man kan komme fra modernismens ide som muligt. Bjørn Nørgaards værk refererer mere tydeligt til nogle ældre traditioner, i og med at det ligner, og er, en stele, men også her er de centrale figurer, de to soldater og deres krigsinstru-

menter, fanget som grafiske designs i overfladen af stenen. Monumentet har den uundgåelige medbetydning, at det ligner "en Bjørn Nørgaard", hvilket for nogle nok kan komme til at stå i vejen for det primære budskab.

I udførelsen er der ikke gjort så meget for, at de nye, vertikale monumenter passer ind i resten af Mindelundens fint afstemte modernistiske helhedsudtryk med dets udtalt horisontale fokus. Mere i tråd med Kaj Gottlob og Aksel Andersens anlæg er derimod det nye, arkitektonisk nedtonede formidlingshus, der også peger på en ny rolle for Mindelunden.

Aktiv formidling i Mindelunden

I de seneste par år er der sket en transformation, der har betydet ny og aktiv formidling i Mindelunden. Der er ansat en uddannelses- og kommunikationsansvarlig, og der udvikles dialogbaserede omvisninger med forberedelsesmateriale til folkeskoler, konfirmandhold og gymnasier.[25] Antallet af

Bænke i pergolaen. Foto: Mindelunden.

de gennemførte og i øvrigt gratis omvisninger, 186 i 2019, ligger skønsmæssigt på linje med egentlige kulturhistoriske museer med besøgstal sammenlignelige med de 27.347 for Mindelunden i 2019,[26] mens det årlige besøgstal tilbage til 1990'erne ligger helt generelt omkring 25.000-30.000. Under corona-pandemien i 2020 er besøgstal og deltagere i offentlige omvisninger i øvrigt mere end fordoblet med eksempelvis 5.850 besøgende alene i juli måned.[27]

Den fortsatte interesse for Mindelunden trods større tidsafstand kan måske forbindes med en erosion i den fælles erindring om besættelsen, der ikke længere opleves som selvfølgelig baggrundsviden for mange. At søge mod Mindelunden kan for den enkelte være en måde aktivt at knytte an til et erindringsfællesskab, der ellers er ved at glide bort. Måske i erkendelse af et større ansvar afsatte Kirkeministeriet i 2019 næsten ni millioner kroner til renovering af Mindelunden og opførelse af en ny undervisningsbygning. Som resultat blev gravfeltets underliggende betonkonstruktion sikret, mens slidte stensætninger og knækkede mindeplader blev udskiftet. I pressemeddelelsen blev det fremhævet som et vigtigt formål at give Mindelunden som "historieformidlende anlæg" et særligt løft. En ny ambition for Mindelundens forandrede rolle i erindringskulturen blev også klart udtrykt: "Færre og færre nulevende har personlige erindringer om besættelsestiden, og behovet for at kunne undervise kom-

Den nye formidlingsbygning, Rønnow Arkitekter. Foto: Rønnow Arkitekter.

mende generationer om besættelsestidens historie imødekommes med den nye bygning, hvor skoleklasser kan modtage tidssvarende undervisning."[28] Altså grundlæggende nogle af de samme argumenter, som denne artikel har fremført, blot med færre ord.

Transformationen af Mindelunden til et formidlings- og undervisningssted, hvor kulturel erindring aktivt skabes og deles, kommer dog overraskende sent. Undervisning og formidling *in situ* har længe fundet sted ved mindesteder så forskellige som tidligere koncentrationslejre, slagmarker og fængsler, ikke mindst i Tyskland og Polen, hvor man aktivt arbejder med den fælles erindring om naziregimet og den kommunistiske periodes forbrydelser. Frøslevlejren er den mest oplagte danske pendant. Ligesom disse mindesteder er Mindelunden nu på vej til at blive en institution med personale, en række aktiviteter og særlige forpligtelser.

En aktiv formidlingsindsats er dog ikke det samme som at udvide fortællingen; omvisninger arrangeret af Mindelundens personale er én ting, nye mindesmærker og nye helte at mindes er noget andet. Begge transformationer udspringer dog af tidens gang og et naturligt behov for at forny vores forbindelse til fortiden. At forandring er uundgåelig, også for mindesmærker, er ikke det samme, som at den ikke skal debatteres.

Vi bør diskutere Mindelundens fremtid

Som anført tidligere er autenticitet et væsentligt aspekt ved Mindelunden og mange andre mindesteder, der adskiller dem fra medier såsom bøger og film. I lighed med museumsgenstanden er mindestedet en både fysisk og emotionel bro mellem nutid og fortid. Som et totalmiljø giver mindesteder også mulighed for at *performe* og gennemleve fortiden på måder, der er mere nærværende, end udstillinger ofte formår. Med et arkitekturhistorisk udtryk kan Mindelunden siges at besidde en "genius loci", en særlig stedets ånd eller atmosfære, hvor historie, omgivelser og arkitektur løber sammen i en prægnant oplevelse.[29] Det kan i nogle tilfælde være nærliggende at mobilisere et sted og dets særlige ånd til nye formål, som det er sket med de nye mindesmærker.

Mindelundens autenticitet og den æstetiske oplevelse af samme er forbundet med historisk specificitet. Dermed må man også anerkende en konflikt, der tidligere er berørt, mellem ønsker om bevaring og fornyelse. Mindelunden er det historiske begravelses- og henrettelsessted for de modstandskæmpere, man erindrer, og denne historiskhed er helt afgørende; for meget forandring risikerer at sætte den over styr. Mindelunden er samtidig et modernistisk total-kunstværk med sin egen integritet, og Kaj Gottlob og Aksel Andersens anlæg bør retteligt bevares for at tage sin plads i dansk og international arkitekturhistorie som en vigtig løsning af udfordringen ved at skabe et demokratisk mindesmærke i totalitarismens skygge.

Begge disse bevaringsmæssige forhold – kunstneriske såvel som hensynet til historicitet – bør mane til forsigtighed i forhold til ændringer, der ikke kan omgøres. Indgreb i Mindelundens arkitektur og ånd er potentielt altid i fare for at opleves som fremmedartet og forstyrrende og som en forringelse af autenticitet og kunstnerisk værdi. Mangel på fornyelse kan på den anden side opleves som mangel på respekt og i sidste ende stå i vejen for stedets bidrag til en fælles erindring, der i takt med tidens gang har brug for gentænkning og nye udtryk. Dette er et dilemma, der ikke rigtig er blevet diskuteret tidligere.

Mindelunden er forbundet med det, vi ønsker at erindre om Anden Verdenskrig. Hvad dette bør være, er en debat, der er endnu større. Også selv om Mindelunden i sig selv er en del af den kulturelle erindring. Ønsker vi at udvide den positi-

ve fortælling om Anden Verdenskrig til at inkludere danske krigssejlere og soldater, og i så fald, hvordan gøres dette? Er det en god løsning at gøre sejlere og soldater til del af modstandskampen? Er Mindelunden det bedste sted at hædre disse nye grupper? Bør Mindelunden totalfredes?[30] Den mindre diskussion om Mindelunden henholdsvis den større diskussion om fælles erindring er flettet sammen.

Uanset hvad man må synes om fornyelse af stensætninger og tilføjelse af nye mindesmærker og uanset holdning til fortællingens udvidelse, så er Mindelunden i disse år på vej mod en anden status og rolle i den fælles erindring om Anden Verdenskrig og besættelsen. Denne forandring berører noget grundlæggende i vores danske selvforståelse, fordi krigen har betydet så meget for vores fællesskab og fælles erindring. Mindelunden bliver nu brugt på nye måder til at forny denne fælles erindring og udvide billedet af modstandskampen. Stedet er samtidig blevet et aktivt formidlingssted, hvor grupper via undervisning kan lære om og gennemleve en fælles erindring. Mindelunden er med denne udvikling blevet en institution, der aktivt hjælper os med at huske fortiden på nye måder, hvor den før var et mere stille monument.

Litteratur

Adriansen, Inge, *Erindringssteder i Danmark: Monumenter, mindesmærker og mødesteder*, København 2010.

Asmussen, Birgitte, "Nedlæg Mindelunden – navnene forvitrer", *Morgenavisen Jyllands-Posten*, 29/4/2017, 26.

Bjørnvad, Anders, *Krigens monumenter*, Odense 1999.

Blüdnikow, Bent, "Vi skal mindes alle, der kæmpede for Danmark", *Berlingske Tidende*, 4/5/2020, 3. sektion, 5.

Brunbech, Peter Yding, "Besættelsestiden i eftertidens lys", danmarkshistorien.dk, sidst besøgt 13/8/2020.

Bryld, Claus og Anette Warring, *Besættelsestiden som kollektiv erindring*, Roskilde 1998.

Brøndum, Christian, "Veteraner lukker og slukker", *Berlingske Tidende*, 29/8/2008, https://www.berlingske.dk/samfund/veteraner-lukker-og-slukker, sidst besøgt 13/8/2020.

Christensen, Claus Bundgård, Niels Bo Poulsen og Peter Scharff Smith, *Under hagekors og Dannebrog: Danskere i Waffen SS*, København 1998.

Ejlertsen, Martin, "Forsømt Mindelund er genoprettet", *Kristeligt Dagblad*, 3/5/2008, https://www.kristeligt-dagblad.dk/danmark/fors%C3%B8mt-mindelund-er-genoprettet, sidst besøgt 13/8/2020.

Falmer-Nielsen, A., "Patriotbegravelsen i Ryvangen den 29. August 1945", *Vore Kirkegaarde*, 17, 1951, 90-95.

"Forsvarsminister lunken ved idé om lokal heltekirkegård", *Villabyerne Weekend*, 10/8/2007, 1.

Fosmark, Johannes, *Mindelunden i Ryvangen: En beretning om, hvordan og hvorfor den er skabt samt om, hvad der er sket her fra 1945 til 2010*, 4. udg., Rødovre 2010.

Fredningsnævnet for København, "Afgørelser – Reg. nr.: 08039.00. Fredningen vedrører: Ryvangens Naturpark", Reg. nr.: 08039.00, 2003, https://www2.blst.dk/nfr/08039.00.pdf, sidst besøgt 13/8/2020.

Gottlob, Kaj, "Mindelunden i Ryvangen", *Arkitekten*, 53, 1951, 41-52.

Halbwachs, Maurice, *On Collective Memory*, Chicago 1992.

Jalving, Camilla, *Værk som handling*: *Performativitet, kunst og metode*, København 2011.

Kirkeministeriet, "Mindelunden står foran en stor renovering", pressemeddelelse, 1/3/2019.

Kjærboe, Rasmus, "Erindring mellem oplevelse og diskurs: Mindelunden i Ryvangen som formidler af myte og materialitet", *Passepartout* (33), 2012.

Kjærboe, Rasmus, "Heroes between Materiality and Myth. The Memorial Grove for the Danish Resistance as Performative Site", *RIHA Journal, War Graves, War Cemeteries, and Memorial Shrines as a Building Task, 1914-1989. Die Bauaufgabe Soldatenfriedhof/Kriegsgräberstätte zwischen 1914 und 1989*, 2017, http://www.riha-journal.org/articles/2017/0150-0176-special-issue-war-graves/0171-kjaerboe.

Kjærsgaard, Jakob Tøtrup, *Den røde brænding. Danske beretninger fra D-dag og invasionen i Normandiet 1944*, Aarhus 2019.

Knudsen, Peter Øvig, *Efter drabet: Beretninger om modstandskampens likvideringer*, København 2001.

Koch, Peter, "Modstandsbevægelsens kunstneriske udvalg", *Arkitekten*, 53, 1951, 52-65.

Løwe, Einar, "Indrettelse af Mindelunden i Ryvangen 1945-50", *Vore Kirkegaarde*, 17, 1951, 62-71.

Miles, James Kristoffer, "Folkets hyldest til de sidste vidner", *Ekstra Bladet*, 5/5/2015, 14.

Mindelunden i Ryvangen, FAKTA-ARK, *Mindelunden indvielse af formidlingsbygning d. 29. august 2020*, 2020.

"Mindelunden som heltekirkegård?", *Villabyerne Weekend*, 3/8/2007, 6.

Norberg-Schulz, Christian, *Genius loci: Towards a Phenomenology of Architecture*, London 1980.

Rigney, Ann, "Cultural Memory Studies: Mediation, Narrative and the Aesthetic", i Anna Lisa Tota og Trevor Hagen (red.), *Routledge International Handbook of Memory Studies*, London 2016, 65-76.

Ritzau, "Lær om Mindelunden på telefonen", *Kristeligt Dagblad*, 5/4/2014, 14.

Ritzau, "Til kamp for verdenskrigens glemte helte", *Frederiksborg Amts Avis*, 26/8/2017, 8.

Skaarup, Hans Hartvig og Jens Chr. Varming, "Kaj Gottlob", i Karen Zahle, Finn Monies og Jørgen Hegner (red.), *De gamle mestre: Carl Petersen, Ivar Bentsen, Kaj Gottlob, Kaare Klint, Kay Fisker*, København 2000, 74-81.

Svar på § 20-spørgsmål: Om antallet af besøgende i Mindelunden, Folketinget 2003.

Svar på § 20-spørgsmål: Om gravstene i Mindelunden, Folketinget 2007.

Svar på § 20-spørgsmål: Om vedligeholdelsen af Mindelunden i Ryvangen, Folketinget 1998.

"Veteraner er vrede over forfald", *Berlingske Tidende*, 9/7/1998, 7.

Noter

1. Faktuelle oplysninger om Mindelundens historie er, medmindre andet er gengivet, hentet fra *Johannes Fosmark* 2010.
2. Se *Inge Adriansen* 2010.
3. For historien fra opdagelse til udførsel, se også *Morten Falmer-Nielsen* 1951; *Einar Løwe* 1951.
4. *Kaj Gottlob* 1951, 41.
5. *Hans Hartvig Skaarup og Jens Chr. Varming* 2000.
6. *Rasmus Kjærboe* 2012, 2017.
7. Se eksempelvis *Anders Bjørnvad* 1999, 92 ff; "Korset i Ryvangen" 1946.
8. *Anders Bjørnvad* 1999, s. 87, citeret efter *Frit Danmark* 8, 1945.
9. *Peter Koch* 1951.
10. *Ann Rigney* 2016.
11. *Claus Bryld & Anette Warring* 1998. Begrebet kollektiv erindring er hentet fra filosoffen Maurice Halbwachs' arbejde, se *Maurice Halbwachs* 1992.
12. Nogle af de væsentligste revisionistiske bøger i perioden er *Claus Bundgård Christensen, Niels Bo Poulsen og Peter Scharff Smith* 1998; *Peter Øvig Knudsen* 2001. Nyere spillefilm og tv-serier har både nuanceret modstandskampen, såsom *Flammen & Citronen* (2008), og givet mere plads til at portrættere den anden side såsom torturbødlen Ib Birkedal Hansen i DR's tv-serie *Min fars krig* (2020).
13. *Bent Blüdnikow* 2020; *Brøndum* 2008.
14. Se eksempelvis *Birgitte Asmussen* 2017; *Ejlertsen* 2008; *Svar på § 20-spørgsmål: Om antallet af besøgende i Mindelunden*, 2003; *Svar på § 20-spørgsmål: Om gravstene i Mindelunden*, 2007; *Svar på § 20-spørgsmål: Om vedligeholdelsen af Mindelunden i Ryvangen*, 1998; "Veteraner er vrede over forfald" 1998.
15. *Peter Yding Brunbech* 2012.
16. For en velargumenteret dansk introduktion til performativitet, se eksempelvis *Camilla Jalving*, 2011, s. 29 ff.
17. *Ritzau* 2014.
18. *Ritzau* 2017.
19. *Ritzau* 2017.

20. *Bent Blüdnikow* 2020.
21. Det fornyede fokus kan ses i spillefilmen *9. april* (2015) eller en udgivelse som *Jakob Tøtrup Kjærsgaard* 2019.
22. *Bent Blüdnikow* 2020.
23. *James Kristoffer Miles* 2015.
24. "Mindelunden som heltekirkegård?" 2007; "Forsvarsminister lunken ved idé om lokal heltekirkegård" 2007.
25. Mindelunden i Ryvangen, 2020. Tak til Anna Wagn for samtale og yderligere oplysninger om udvikling af omvisningerne.
26. Se Mindelundens hjemmeside for emner og materiale til rundvisninger og undervisning, www.mindelunden.dk.
27. Aktuelle besøgstal er oplyst af Anna Wagn, 25. juni 2020. For ældre tal, se *Svar på § 20-spørgsmål: Om antallet af besøgende i Mindelunden*, 2003.
28. *Kirkeministeriet* 2019.
29. *Christian Norberg-Schulz* 1980.
30. Modsat andre parker og naturanlæg er området i 2003 undtaget fra fredningen: "Mindelunden, Henrettelsespladsen og Pistolskydebanen omfattes ikke af fredningen, så længe de benyttes som begravelsesplads og mindeområde i overensstemmelse med deres hidtidige formål." Fredningsnævnet for København, 2003.

Kirkegårdscafé – hvad er det?

Af Inge Kallestrup
Formand for kirkegårdsbestyrelsen ved Silkeborg Kirkegårde og Krematorium

Jeg har været medlem af kirkegårdsbestyrelsen for Silkeborg Kirkegårde og Krematorium i ti år, de sidste fire år som formand. Kirkegårdsbestyrelsen består af tre medlemmer fra Mariehøj menighedsråd og tre fra Silkeborg menighedsråd. Jeg blev tilbage i 2012-13 meget inspireret af Elof Westergaard på dette tidspunkt præst i Mariehøj Sogn og provst i Silkeborg: Han fortalte, at han havde besøgt en café på en kirkegård i Irland, og det måtte da også kunne lade sig gøre på en eller anden måde her i Silkeborg, tænkte jeg.

I referatet fra kirkegårdsbestyrelsens møde den 13. august 2013 kan man læse følgende:

"Inge er tovholder på ideen, som hun drøfter nærmere med Elof Westergaard. Der vil, hvis projektet sættes i gang, være brug for frivillige. Caféen kan huses i kapellets tekøkken, f.eks. hver anden mandag om formiddagen."

Senere, den 26. november 2013: "Kirkegårdscaféen kører, og de frivillige er indstillet på at være stædige og arbejde for flere gæster!"

Den 20. februar 2014 "Kirkegårdscaféen går sin stille gang, få besøgende, men fortsætter. Inge vil forsøge at udvide åbningstiden til hver mandag og finde 1-2 frivillige mere."

Kirkegårdscaféen har fundet sin form, og det er et meget enkelt koncept: Jeg og/eller en anden frivillig sørger for kaffe og brød hver mandag fra kl. 10 til 12. På kirkegården er der i kapellet et lille tekøkken, hvor der kan sidde op til seks personer – der er sjældent så mange gæster på en gang.

Vi opkræver ikke betaling, kirkegårdslederen mener, det er dyrere at administrere indbetalinger end at nøjes med at afholde de meget begrænsede udgifter.

Vi stiller skilte op, når caféen er åben, den bliver omtalt på hjemmeside og Facebook, af og til nævnt fra prædikestolen, og Midtjyllands Avis har skrevet om initiativet.

Besøgstallet svinger fra en til fire-fem gæster i løbet af åbningstiden – og hvis der ikke er nogen, der selv finder vej, så går jeg ofte ud på kirkegården og snakker og inviterer på en kop kaffe eller te. Der er næsten altid nogle, som har lyst til at komme ind.

Det er blevet til mange samtaler med gravstedsbrugere og andre gæster på kirkegården.

En dame, som gik alene og så trist ud, kontaktede jeg og spurgte, om hun havde lyst til en kop kaffe: "Nej, jeg ved ikke, hvordan jeg vil begraves." Jeg foreslog, at vi skulle gå en tur på kirkegården for at se på de mange forskellige gravstedsformer. Det blev til en lang tur, og vi sluttede med kaffe og boller i caféen.

Andre besøgende vil gerne snakke om deres, eller deres kæres, forhold til kremering/bisættelse og jordbegravelse. Der er det vores opgave at lytte og evt. henvise til de offentlige rundvisninger på kirkegården, hvor der også er mulighed for et besøg i krematoriet.

Der har et par gange været besøg af en gravstedsbruger, som kom for at få luft for sin utilfredshed med et eller andet ved

Kirkegårdscafé, Silkeborg Kirkegård. Foto: Inge Kallestrup.

I coronaens tid er kirkegårdscaféen rykket udendørs. Foto: Inge Kallestrup.

sit gravsted. Jeg tager gerne imod, og som regel hjælper det med en snak og måske et besøg på det omtalte gravsted, ellers henviser jeg til kirkegårdskontoret.

Flere gravstedsbrugere har givet udtryk for, at de nye gravsteder med græs imellem og uden hække er en god mulighed for at komme i snak med andre, som er på besøg ved deres gravsted. Samtalerne handler også om død, sorg og ensomhed og om børn og børnebørn, strikketøj og ideer til vandretur og meget mere. Nogle af vore gæster kommer ind for at få varmen og en snak over en kop kaffe, andre har fundet ud af, at mine boller med hjemmelavet marmelade smager godt, og kommer igen.

For et års tid siden var der bagage ved kirkegårdens udendørs toiletdør. Personalet fortalte, at der af og til var en hjemløs, som overnattede der. Min første tanke var, ham må jeg invitere ind, min næste tanke var, hvordan får jeg gjort rent efter ham, og hvad nu hvis der kommer andre. Jeg stillede mig lidt fra toiletdøren og råbte: "Der er kaffe og nybagte boller i caféen." Døren gik op, og ud kom en nydelig nybarberet herre med vådt hår, han bad om en klud, så han kunne gøre rent efter sig (hvad kan jeg så lære af det? man skal altid tænke positivt om sine medmennesker). Han var vores før-

ste gæst den dag, spiste godt og nød sin kaffe, medens han fortalte om sin barndom i et meget religiøst adventisthjem, om brudte løfter og svære tider og mange år på landevejen. Han var nødt til at finde skjulte steder at sove, ellers blev han overfaldet af andre hjemløse, fordi han lignede en, der kunne have penge på sig. Da jeg spurgte, hvordan han fandt det næste overnatningssted, sagde han: "Jeg har altid Gud med mig, så det snakker jeg med ham om."

I dette forår fik kirkegården tre borde-bænke-sæt. Det var, som havde vi forudset covid-19-krisen, for det betyder, at caféen kan holdes ude hver mandag. Det har givet kontakt til flere gravstedsbrugere og andre besøgende, som stopper op og får en kop kaffe. En gæst sagde for nylig, at hvis hun havde læst om en café på kirkegården, så ville hun have tænkt, at det kan man da ikke! Men hun sagde: "Hvor er det dog en god ide."

Som formand for kirkegårdsbestyrelsen har caféen givet mig en god kontakt til personalet på kirkegården og til mange gravstedsbrugere og andre besøgende på kirkegården. De mange samtaler på kirkegården har givet mig et bredt syn på liv og død og begravelse på mange måder. Nogle gravstedsbrugere kommer igen og spørger ind til det, vi snakkede om sidst, eller fortæller, at nu har de skrevet "Min sidste vilje". Jeg håber og tror, at de mange samtaler er med til at åbne op til hverdagslivet, så flere borgere i Silkeborg besøger kirkegården og får et ønske om at gå på opdagelse i de smukke omgivelser.

Elof Westergaard: "Jeg så gerne, at kirkegården blev brugt endnu mere, end det er tilfældet i dag. Her kunne f.eks. være en lille café, hvor man kunne drikke en kop kaffe, sådan som jeg bl.a. har oplevet det i Irland".[1]

Note

1. Citatet stammer fra artikel af Susanne Niskanen, "Silkeborg Kirkegård fortæller byens historie", *Midtjyllands Avis* 11. juli 2013.

Om anlæggelsen af en terapihave på Københavns Vestre Kirkegård

Af Stine Helweg
Kirkegårdsvejleder ved Københavns Kirkegårde

Terapihaven anlægges på Vestre Kirkegårds afdeling 17, der ligger i det sydøstlige hjørne af den 54 ha store begravelsesplads. Illustration: Københavns Kommune.

I august 2020 blev det første spadestik taget til en terapihave på Københavns Vestre Kirkegård, hvor københavnere kan deltage i forebyggende forløb til fremme af mental sundhed på f.eks. stress- og diabetesområdet. Hermed åbnes et nyt kapitel i den stadige debat om, hvad kirkegårdsjord, som ikke længere anvendes til begravelser, kan bruges til.

Københavns Borgerrepræsentation besluttede i efteråret 2018 at anlægge en terapihave i København til fremme af borgernes mentale sundhed. En terapihave er et grønt område skabt til at understøtte mental sundhedsfremme gennem det udviklede naturudtryks positive påvirkning og gennem naturbaseret terapi, der bl.a. kan bestå i aktiviteter som mindfulness, afspænding, haveaktiviteter, samtaler og egen fordybelse. Placeringen af terapihaven var ikke fastlagt, da beslutningen om anlæggelsen blev truffet, men en efterfølgende sondering af terrænet – kommunale arealer – mundede ud i, at et område på Københavns Vestre Kirkegård blev valgt. I januar 2021 tages haven i brug.

Hvorfor på en kirkegård?

Valget af netop Vestre Kirkegård har flere årsager:

- For det første er næsten alle Københavns naturområder og parker, som ellers godt kunne betragtes som oplagte eller i hvert fald mulige terapihave-omgivelser, fredede, hvilket gør det i bedste fald vanskeligt at introducere en terapihave som nyt element.
- For det andet har Vestre Kirkegård store områder næsten uden aktive grave og en udviklingsplan, der byder afdæmpede, rekreative aktiviteter velkomne, primært i

kirkegårdens randområde, hvor også terapihaven anlægges.
- For det tredje var kommunens rådgiver på skitseprojektet begejstret for kirkegårdsarealets vegetation, som rummer mange af de naturkvaliteter, der er attråværdige i en terapihave-sammenhæng: artsrigt med store træer/karakter af skov og med lysninger i naturlig afskærmning.

For valget af arealet på Vestre Kirkegård talte også, at det lå tæt på et gammelt kapel med toiletfaciliteter, og at lokaludvalget (et nærdemokratisk organ) bakkede op om placeringen.

Sundhedsfaglige vs. kirkegårdsfaglige hensyn

Da arealet var udpeget, gik kommunens rådgiver, SSC Studio, i gang med at udvikle en skitse til den kommende terapihave med inspiration fra den forskningsbaserede terapihave Nacadia, som er etableret af Københavns Universitet. I skitsen udfoldes havens forskellige terapeutiske rum, som blev skabt i en proces, der involverede en række sundhedsfaglige medarbejdere fra Københavns Kommune. Aktører fra kirkegården deltog med det perspektiv, som kirkegårdsfolk varetager: hensynet til gravstedsejere, til kirkegårdens øvrige brugere og til driften.

Det stod tidligt i udviklingsprocessen klart, at der ikke kun er fordele, men også nogle ulemper ved at anlægge terapihave på Vestre Kirkegård. I hvert fald har en af de hovedkomponenter, der definerer kirkegården som eksistentielt rum, nemlig dødens nærvær, givet anledning til nogle sundhedsfaglige overvejelser. Som der står i projektprogrammet, så "[kan] symbolikken ved gravsteder have en uhensigtsmæssig påvirkning på nogle borgere med kronisk sygdom". Spørgsmålet er altså, om borgere med livstruende sygdomme vil have gavn af naturterapi, der udbydes i "de dødes have" – også selv om terapihaven er placeret i et hjørne af kirkegården, hvor der er meget få gravsteder og gravsten tilbage.

Denne helt reelle problematik understreger, at det er særlige omgivelser, man rykker ind i på en kirkegård. Der har da også i mødet mellem det sundhedsfaglige og det kirkegårdsfaglige perspektiv været behov for at "finde sine ben" i måden, man arbejder sammen på i en gensidig respekt for

de betingelser, vi hver især er underlagt. Det er ganske forståeligt, at man i et terapeutisk perspektiv kan have forbehold over for at blive "eksponeret for grave", som en rådgiver udtrykte det, men det er dog en præmis, man må komme overens med, når man bor på en kirkegård. Og hvem ved – måske det heller ikke er så problematisk endda for borgere med livstruende sygdomme at gå på kirkegården for naturterapi? I hvert fald er billedet nok broget. Ja, kirkegården aktualiserer det forhold, at vi skal dø, men vel næppe mere akut end den livstruende sygdom i sig selv? Når det er sagt, så har vi mennesker selvfølgelig meget forskellige måder at håndtere vores egen dødelighed på, hvad enten vilkåret er akut påtrængende eller blot truer i det fjerne, og det er selvfølgelig baggrunden for, at Sundheds- og Omsorgsforvaltningen ikke i skrivende stund har besluttet, om terapiforløb i terapihaven på Vestre Kirkegård skal tilbydes til disse borgergrupper. Det vil tiden vise!

Et andet område, hvor rammen *kirkegård* har medført nogle sundhedsfaglige kompromiser, er på spørgsmålet om åben ild. Københavns Kirkegårde accepterer ikke bål – og netop bål bruges i nogle af kommunens eksisterende terapiforløb, hvor det fungerer som et såkaldt "fælles tredje", man mødes om. Bål har jo nogle intuitivt indlysende kvaliteter, og terapeutisk er det erfaringen, at bålets varme, lys, lugt og lyd samt opgaven at holde liv i det kan samle en gruppe mennesker i et fællesskab.

Spørgsmålet om brugen af bålsted var oppe at vende, allerede inden Vestre Kirkegård blev valgt som vært for terapihaven, og det er også blevet drøftet flere gange undervejs – hver gang, dog, med samme melding fra kirkegården. Kirkegårdsadministrationen mener ikke, at bål og anden åben ild skal være almindeligt forekommende på kirkegårdene, og vi er bekymrede for, at et ja til åben ild i terapihaven vil skabe præcedens for en praksis, vi ikke ønsker. Dels er der driftsmæssige udfordringer i det, dels mener vi ikke, at den lejrstemning, et bål skaber, harmonerer med kirkegårdenes primære rolle som begravelsesplads. Derfor endte rådgiver med at foreslå et alternativt fælles tredje – et sandfad med varme sten og velduftende urter.

Når det er sagt, så har de sundhedsfaglige hensyn selvfølgelig i det altovervejende været dét, der har formet terapihavens indretning og elementer.

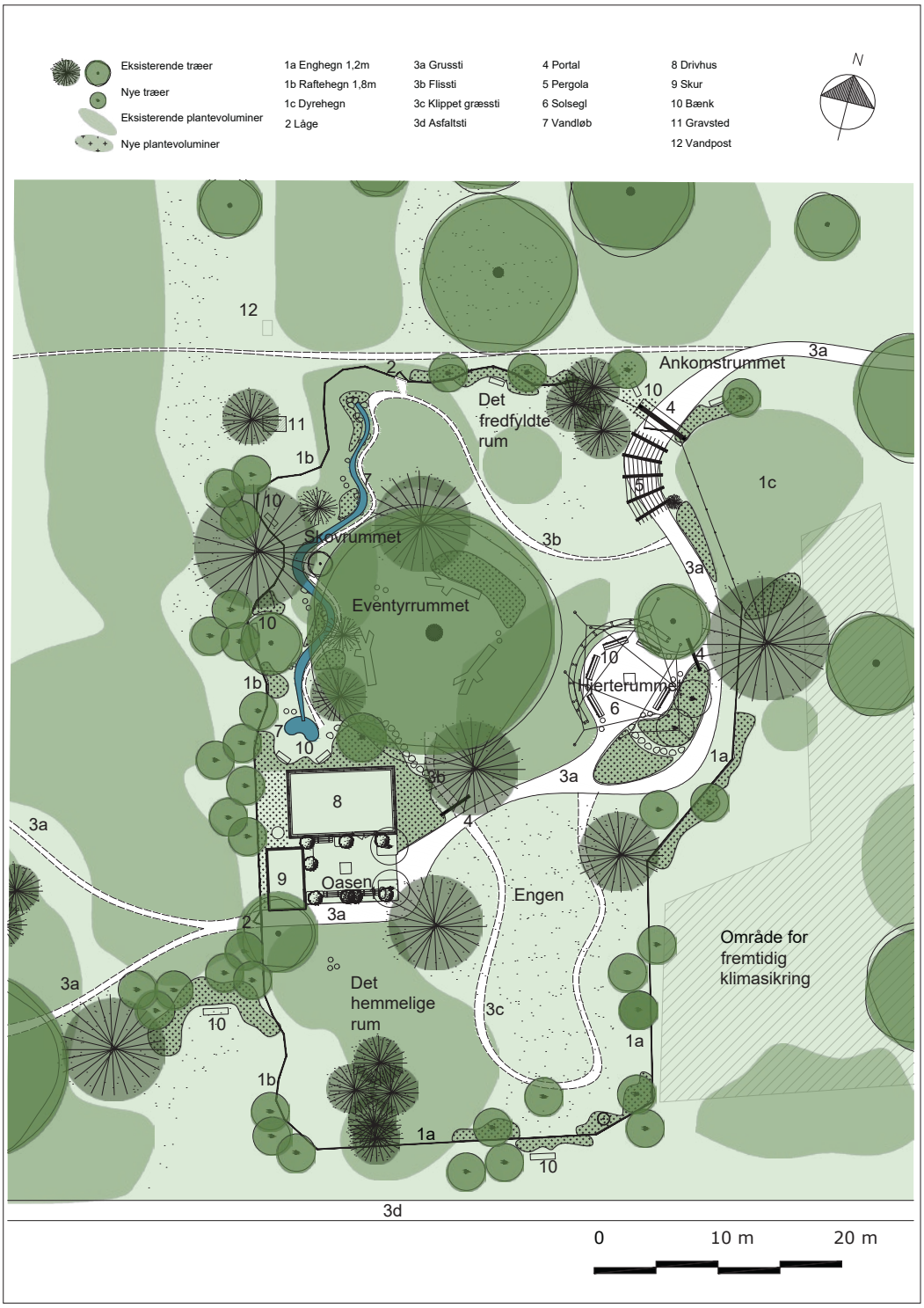

Plan over terapihavens anlægsområde med de otte rum. Bemærk gravstedet uden for havens nordvestlige hjørne – markeret med nr. 11. Det skraverede område øst for terapihaven er reserveret til etablering af skybrudsforanstaltninger. Illustration: Opland Landskabsarkitekter.

Terapihavens indretning

Terapihaven på Vestre Kirkegård tager i videst muligt omfang udgangspunkt i de kvaliteter, der er på stedet – en skovpræget beplantning med godt 20 eksisterende træer og omkring 15 buskadser af taks og tuja. En gammel birkeallé med ti træer må lade livet; til gengæld indplantes der på anlægsområdet, der også omfatter et mindre areal uden for det raftehegn, der skal omgive haven, ca. 40 nye træer og en lang række buske, stauder og planter. Haven afskærmes fra kirkegården med levende hegn og raftehegn.

Terapihaven bliver anlagt med otte rum med hver deres terapeutiske potentiale. Rummene er:

1. Ankomstrummet
2. Hjerterummet
3. Engen
4. Oasen
5. Eventyrrummet
6. Skovrummet
7. Det hemmelige rum
8. Det fredfyldte rum

Terapihavens ankomstrum (1) markerer med indgangsparti og pergola, at her bevæger man sig ind i et andet rum end kirkegårdsrummet. To bænke byder velkommen, og pergolaen leder den besøgende ind ad en let drejende sti, der skal vække nysgerrighed. En låge holder løse hunde og andre besøgende ude, når der er terapiforløb. Eksisterende beplantning af gran og taks suppleres med bl.a. bambus, bregner og høstanemoner samt slyngplanter til pergolaen.

Hjerterummet (2) er terapihavens samlingssted med siddepladser for op til 20 personer på bænke under sejl. Det er her, at sandfadet med varme sten og urter vil være centrum. Rummet skal føles trygt at være i, hvilket bl.a. sikres med en væg af træstammer til at afskærme ryggene. Der er et stærkere havepræg her med bl.a. krydderurter og teplanter, som brugerne kan benytte.

Den ca. 400 m^2 store eng (3) skal lukke lys og luft ind i en ellers tæt bevoksning. Her er der mulighed for at se langt, både horisontalt og – hvis man lægger sig i det lange græs – vertikalt. En eksisterende himalayabirk suppleres med primært hvidblomstrende træer og buske som kirsebær og hyld

Hjerterummet. Illustration: SSC Studio.

samt en engfrøblanding og – langs raftehegnet, hvor indkig er muligt – slyng- og klatreplanter med varierende udtryk, blomstring og farver.

Oasen (4) er et mindre rum, hvor man kan være sammen om en aktivitet, dyrkning af bl.a. bærbuske, krydderurter og enårige, spiselige planter. Ved oasen står desuden terapihavens drivhus på ca. 40 m² samt et skur til opbevaring af redskaber og materialer.

Eventyrrummet (5) er et rum, der allerede findes på arealet, formet af hængende, lange grene på et eksisterende bøgetræ. Her er det tanken, at brugerne skal kunne lade tankerne vandre og føle sig som en del af naturen. Rummet kan også bruges til samtaler på tomandshånd eller i grupper. Den eksisterende skovstemning forstærkes med skovbundsstauder, græsser og bregner langs rummets kant, og der placeres træstubbe til at sidde på.

I skovrummet (6) er det ambitionen at etablere en fugtig, frodig skovstemning, som brugerne kan opsøge alene eller i små grupper. Da lyden af vand er et vigtigt terapihaveelement, etableres her en bæk med bregner, græsser og skyggetålende stauder og med recirkulerende vand. Bækken munder ud i et bassin.

Både det hemmelige rum (7) og det fredfyldte rum (8) er steder, man kan trække sig tilbage til for at være alene. Det hemmelige rum ligger mellem eksisterende beplantning og det nye hegn. Det udstyres med en træbænk, men tilføres ellers intet. Det fredfyldte rum er et skyggefuldt rum på ca.

Terapihaven set oppefra, forrest Oasen. Illustration: SSC Studio.

7 m² i et eksisterende nålebuskads, hvor man lige netop kan sidde i en solstråle. Her placeres en bænk eller nogle siddetræstubbe, og siddepladsen tilføjes variation og farve med buske og stauder, så der er noget at se på og dufte til.

Samlivet fremover

Terapihaven forventes indviet i januar 2021, og herfra begynder vi så alle at kunne høste erfaringer med, hvordan denne form for anlæg/aktivitet fungerer på en kirkegård, både når haven er i brug til terapiforløb, og når den er ledig og åben for offentligheden.

Det er klart kirkegårdsadministrationens forventning, at der ikke vil være de store udfordringer i det samliv, der nu skal udfoldes. Der er ganske få gravstedsejere tilbage i området omkring terapihaven, og kun én ensomt beliggende grav er direkte berørt derved, at raftehegnet opsættes i en afstand af tre meter fra gravstedet. Desuden må terapihavens brugere forventes at passe fint ind i de omgivelser, vi ønsker at fremme på kirkegården: fred, ro og plads til refleksion. Vi forventer også, at kirkegårdens kerneklientel – mennesker i sorg – kan få noget godt ud af at besøge terapihaven, når den er åben for offentligheden. Mon ikke grønne rum, der er indrettet med henblik på at have en helende indvirkning på bl.a. stressramte mennesker, også kan være gode at opholde sig i for sørgende?

For kirkegården som almen, rekreativ ressource for byens borgere må terapihaven også antages at blive et plus. Ganske vist er det et skønt, vildtvoksende sted på kirkegården, der nu hegnes ind og dermed pludselig kun er offentligt tilgængeligt uden for de timer, hvor haven bruges til terapiforløb. Til gengæld vokser noget nyt og velgennemtænkt frem i stedet og tilbyder ophold i nogle interessante grønne rum, hvor

både den, der søger stilheden i naturen, og dem, der gerne vil slå sig ned sammen, vil kunne hente noget. Og så giver terapihaven også noget tilbage til kirkegården uden for det tidsrum, hvor der er almen adgang, dels i kraft af indplantningerne på hegnets yderside, og dels ved, langs hegnets yderside, at etablere mindre, indrammede bænkepladser til byens borgere. Endelig skal det siges, at det skønne, vildtvoksende præg, som terapihavearealet har i dag, ikke er hele historien om området, der i al sin gravstedsmæssige affolkning også har et nogle steder forsømt skær over sig. I det lys vil terapihavens ankomstparti, hegn og omgivende vegetation højne området og være en forskønnelse.

Fortsættelse følger

Terapihaven på Vestre Kirkegård er det første, men bliver ikke det sidste eksempel i København på en omfattende bearbejdning af et kirkegårdsareal til ikke-begravelsesrelaterede formål (og nej, metrobyggeriet på Assistens Kirkegård tæller ikke, for dér foretog man en regulær udskillelse af arealet fra kirkegården – modsat her, hvor det er inden for murene, man laver anlæg). Vestre Kirkegårds 54 ha ligger midt i en by, der vokser og har gjort det i mange år, og her er præmissen, at vil de døde ikke tage pladsen (og det vil de ikke på 54 ha), ja så tager de levende den. I støbeskeen på Vestre Kirkegård er således både en ombygning af Østre Kapel til alment kulturhus og etablering af ret omfattende skybrudsforanstaltninger, der skal gøre det muligt at tilbageholde det vand, der falder på kirkegården, når der er skybrud.

Fortsættelse følger...

Fakta

Areal: ca. 2000 m^2
Anlægssum: 3,9 mio. kr.
Bygherre: Københavns Sundheds- og Omsorgsforvaltning
Rådgivere: SSC Studio (skitseprojekt)/Opland Landskabsarkitekter (hovedprojekt)
For yderligere information om terapihaven, kontakt specialkonsulent i Afdeling for Strategisk Folkesundhed i Københavns Kommunes Sundheds- og Omsorgsforvaltning Anne Sophie Gottlieb, e-mail LB67@kk.dk.

Anmeldelse

Af museumsinspektør John V. Jensen, Vardemuseerne.

Klaus Bertelsen, *Tavs som graven. Udvalgte gravmæler fra 2. Verdenskrig på Aarhus Nordre og Vestre Kirkegård*, Aarhus 2020.

Graven er tavs, det véd enhver, der har besøgt en kirkegård. Man går på gangene og ser navn efter navn og årstal på årstal. Én gravsten fortæller om et menneske, der blot fik et ganske kort liv, mens andre oplyser om ægtepar, hvor begge tilsyneladende døde mætte af dage. Tankerne begynder at kredse om de sparsomme oplysninger, havde de mon et godt liv? Nåede de mon alt det, de havde drømt om osv.? Vi aner det ikke, kun hvis personen tilfældigvis er offentligt kendt, eller vi får en bekendt eller en slægtning af afdøde til at fortælle.

Det er her, Klaus Bertelsen og hans lille nyttige bog kommer ind i billedet, for han har påtaget sig rollen som den, der reder historierne ud af glemslens garn. I år er det 75 år siden, Danmark blev befriet, og det er ikke længere en selvfølge, at vi kender andet til personerne end deres navne, som vi kan læse på de gravsten, Bertelsen har lokaliseret for os på Nordre og Venstre Kirkegård i Aarhus.

I bogen har han samlet disse fortællinger, hvoraf nogle er mere kendte end andre. Der fortælles om modstandsfolk, krigssejlere, politibetjente, stikkere, russiske krigsfanger m.m. Gravene frembyder en god lejlighed til både at fortælle masser af personal-, lokal- og danmarkshistorie.

Modstandsfolkene fylder mest i bogen, der rummer flere gode historier f.eks. om stud.oecon. Georg Goritz Mørk Christiansen, der blev henrettet den 2. december 1943 på Skæring

TAVS SOM GRAVEN

Udvalgte gravmæler fra 2. Verdenskrig på Aarhus Nordre og Vestre Kirkegård

KLAUS BERTELSEN

AARHUS BYHISTORISKE FOND

Hede, som den første aarhusianske modstandsmand. Inden da havde Christiansen deltaget i flere sabotageaktioner og blev af besættelsesmagten, trods sin unge alder, betragtet som en intelligent og farlig leder. Christiansen blev opsporet og pågrebet af tyskerne, der, ifølge Bertelsen, sandsynligvis fik bistand af det danske kriminalpoliti, der tilsyneladende også opfattede kommunisten Christiansen som en trussel mod det danske samfund. Hvis dette er sandt, er det bestemt ikke en af det danske kriminalpolitis stjernestunder.

Christiansen blev sammen med en anden modstandsmand, Svend Christian Johannesen fra Randers, dømt til døden og skudt, og efterfølgende blev de begravet et hemmeligt sted. De efterladte måtte nu i næsten halvandet år leve i uvished om Georg Christiansens skæbne. Kort efter befrielsen blev hans og fem andre lig udpeget i en grav ved Husbjerg Klit tæt ved Blåvand i Sydvestjylland. Ligene blev gravet op, og Georg Christiansens jordiske rester genbegravet på Vestre Kirkegård i Aarhus, hvor en gravsten forsynet med en frihedskæmperplakette af bronze minder os om ham og den sag, han døde for. Historien om Georg Goritz Mørk Christiansen er en af bogens adskillige tankevækkende og dramatiske historier, som helt klart fortjener at blive fortalt og husket.

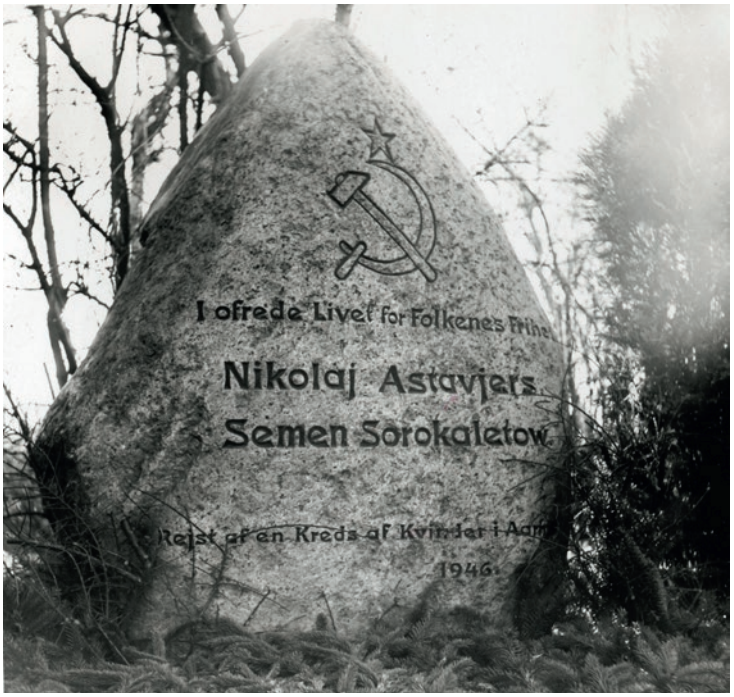

Russergraven 1951, Aarhus Vestre Kirkegård. Foto: Aarhus Kommunes Kirkegårde, kopi i Aarhus Stadsarkiv.

Tavs som graven opererer, som nævnt, med flere kategorier af krigsdøde, og selv om de danske modstandsfolk fylder mest, er bogens mindre kapitler om britiske flyvere, russiske krigsfanger, tyske flygtninge og soldater måske næsten bedre. Nok er de kortere, og oplysningerne er i virkeligheden også færre, men til gengæld får vi for hver ny kategori en lille nyttig indføring i, hvad f.eks. russiske soldater lavede i Danmark under besættelsen. Hvorfor en tysk Luftwaffehelferin døde i Danmark blot 22 år gammel. Ikke, som man let kunne tro ved et allieret flyverangreb eller som følge af en dansk sabotageaktion. Svaret er: at hun døde af komplikationer i forbindelse med en blindtarmsoperation. Den slags skete altså også under besættelsen.

Når bogens sidste del fungerer bedst, tror jeg, det skyldes, at Bertelsen i højere grad er nødt til at sætte personalhistorierne ind en sammenhæng end i begyndelsen af bogen, hvor historierne snarere er bygget op som små dramatiske optrin omkring personerne, og hvor modstandsfolkenes "sag" er mere indforstået. Her kunne forfatteren med fordel have vægtet lokalhistorien endnu mere, for så havde vi fået et skarpere og mere stemningsfuldt billede af det "mørklagte og skumle Aarhus", som forfatteren ganske træffende får sammenlignet med Gotham City.

Bogens layout halter noget, og der er foretaget nogle mærkværdige valg. F.eks. er der mange, alt for mange, små afsnit på to, tre og fire linjer. Det giver teksten en staccato-karakter, som kunne have været forhindret, hvis afsnittene, som det er almindelig praksis, var bundet bedre sammen. Samtidig kunne der på den måde være sparet en hel del plads, som med stor fordel kunne have været brugt på at gøre fotografierne af gravstenene større. Det er jo trods alt dem, det handler om.

Trods disse indvendinger er det godt, at Klaus Bertelsen har brugt tid på at indsamle og give stemme til nogle af dem, der mistede livet under besættelsen og blev begravet i Aarhus. For det er historier med et stærkt indhold, som bør røre de fleste mennesker. Også de kommende generationer, når de går tur på Aarhus Nordre eller Vestre Kirkegårde og ser de tavse grave fra en stadig fjernere, men bestemt ikke mindre vedkommende, fortid.

Generalforsamling

den 17. august 2020

1. **Valg af dirigent**
   Dirigent: Biskop Henrik Wigh-Poulsen, Aarhus Stift.

2. **Formandens beretning**
   Formanden, Elof Westergaard, aflagde beretning.

3. **Eventuel beretning fra nedsatte udvalg**
   Der var ingen beretning fra redaktionsudvalget.

4. **Fremlæggelse af revideret regnskab**
   Kasserer Jens Dejgaard Jensen fremlagde regnskabet, der blev godkendt.

5. **Fremlæggelse af budget og fastsættelse af kontingent for det kommende år**
   Kasserer Jens Dejgaard Jensen fremlagde budgettet, der blev godkendt.

   Medlemskontingentet fastholdes uændret på kr. 350 pr. år.

6. **Behandling af indkomne forslag**
   Der var ingen indkomne forslag.

7. **Valg af medlemmer til bestyrelsen samt mindst to suppleanter.**
   Følgende bestyrelsesmedlemmer var på valg:
   Charlotte Skibsted
   Mette Fauerskov
   Hasse Jørgensen
   Charlotte Skibsted og Mette Fauerskov modtog genvalg. Hasse Jørgensen ønskede ikke at genopstille

   Følgende bestyrelsesmedlem ønskede at udtræde:
   Jens Dejgaard

Til bestyrelsen blev følgende nyvalgt:
Anne Kjærsgaard (tidl. suppleant)
Dennis Næser

Som suppleanter blev følgende nyvalgt:
Jens Dejgaard Jensen

8. Valg af to revisorer og en revisorsuppleant
Følgende revisorer blev genvalgt:
Jens Zorn Thorsen
Anders Beck Larsen

Følgende revisorsuppleant blev genvalgt:
Henning Lynge Nielsen

9. Fastsættelse af tid og sted for næste års generalforsamling
Næste generalforsamling:
Mandag den 17. maj 2021 i Svendborg.
Årsmøde den 17.-18. maj.

10. Eventuelt
Intet.

Referent: Mette Fauerskov

Drøftelser i salen efter generalforsamlingen

Anne Kjærsgaard, Ribe Stift, bemærkede, at fokus gennem de senere år er fjernet fra, at kirkegårdene ikke må koste noget, til, at der i dag er bevågenhed om, at kirkegårdene er vigtige for de pårørende. Hun mener, at det bl.a. skyldes, at det i dag er mere legitimt at tale om sorg og tab.

Provst Dorte Volck Paulsen, Vejle Provsti, efterlyste, at der bør være mere styr på urnernes vej i forbindelse med spredning over hav, da en del af urnerne "ender på kaminhylden".

Jens Dejgaard Jensen, Silkeborg Kirkegårde, oplyste, at der findes en guideline fra Kirkeministeriet for håndtering af urner inden spredning over hav. Bl.a. fremgår det, at urnen skal opbevares på kirkegården, indtil spredning over hav skal ske.

Endvidere efterlyste Dorte Volck Paulsen flere gravpladser for bl.a. hjemløse og socialt udsatte og ønskede klarhed over, hvad man kan forlange af kommunen. Anne Kjærsgaard mente, at der bør være flere muligheder for begravelse af socialt udsatte, end der er i dag.

Jens Dejgaard Jensen oplyste, at Kirkens Korshær gør et stort arbejde for at støtte gravsteder for ubemidlede.

Karin Holst Mikkelsen, Strassacker, glædede sig over, at der i dag er mere fokus på de pårørende. Nævnte, at der i Tyskland er mange private skovbegravelsespladser, og at der også er ulemper ved disse.

Charlotte Skibsted, landskabsarkitekt, fortalte om, at man skal se kirkegården som en forståelsesramme, der både indeholder fortid, nutid og fremtid. Hun pegede på, at detaljerne og skønheden i motiverne giver stor oplevelsesværdi, og at almindelige mennesker nemt kan se det, når man viser dem det. Charlotte mener, at det er af afgørende betydning at forstå, hvori skønheden ligger og at beskrive den. Dette arbejde må nødvendigvis komme før overvejelser omkring driften.

Birgitte Søhoel, Horsens Provsti, pegede på behovet for at tilpasse timeforbrug til den aktuelle drift, når der sker omlægninger på kirkegården.

Anne Katrine Bonde, graver, Sønderholm Kirkegård, bemærkede hertil, at bøgerne *Kvalitetsbeskrivelser for Kirkegårde* og *Praktisk håndbog i Kirkegårdsdrift* indeholder gode beskrivelser af drift.

Christian Christensen, Humlebæk, kommenterede på, at for mange havde sat x ved fællesplæne i samtale hos bedemand – og at han havde et stort arbejde med at oplyse om muligheder efterfølgende.

Glimt fra årsmødet Miniseminar

Af Mette Fauerskov

Møller og Fauerskov Landskabsarkitekter, kirkegårdskonsulent i Ribe Stift

Det traditionelle årsmøde skulle have været afholdt i Svendborg i Fyens Stift i maj måned med fejring af foreningens 100 års jubilæum. Grundet covid-19 måtte mødet aflyses, og i stedet afholdtes generalforsamling og miniseminar den 17. august 2020 på Stensballegaard i Horsens, med deltagelse af ca. 50 personer.

Miniseminar

Efter generalforsamlingen var der et miniseminar, hvor fire oplagte deltagere reflekterede over covid-19-tidens betydning for begravelser og kirkegårdskultur.

Alle oplægsholderne kunne berette om, at kirkegårdene i langt højere grad er blevet brugt, ikke alene i forbindelse med udendørs begravelser, gudstjenester og barnedåb, men også til refleksion og som mødested.

Markering af skovbegravelsespladsen på Stensballegaard. Foto: Mette Fauerskov 2020.

Skovbegravelsespladsen. Foto: Mette Fauerskov 2020.

Bænk på skovebegravelsespladsen. Foto: Mette Fauerskov 2020.

Jens Zorn Thorsen, kirkegårdsleder og formand for Danske Kirkegårdsledere, fortalte bl.a. om, at en taskforce-gruppe med deltagelse af nøglepersoner inden for kirkegårdsområdet har været guld værd i forhold til afklaring af en meget lang række problemstillinger, som nedlukningen i foråret forårsagede.

Henrik Wigh-Poulsen, biskop, Aarhus Stift, understregede, at kirkegården er fællesrummet over dem alle, og at et af de steder, hvor forsamlingsforbuddet har gjort virkelig ondt, var i kirker og på kirkegårde. Han ser en tendens i retning af et behov for samskabelse, hvor brugerne vil sætte deres præg, og hvor naturen, enkelheden og nænsomheden får mere plads.

Hans-Henrik Nielsen, Landsforeningen af Menighedsråd, reflekterede over, at der i foråret manglede overblik over, hvor mange urne, der afventede nedsættelse, og overblik over antallet af kølerum i forbindelse med kirkerne.

Bjarne Rødkjær, Formand for Forbundet af Kirke- og kirkegårdsansatte, pegede på, at der er behov for, at alle, der har med kirkegårde at gøre, opfatter sig selv som del af en helhed.

Anne Kjærsgaard, ph.d., der var ordstyrer, konkluderede, at krisen har forstærket nogle tendenser, der allerede var der.

Rundvisning

Godsejer Jannik Ahlefeldt-Laurvig og forhenværende godsejer Henrik Ahlefeldt-Laurvig fortalte om den private Stensballegaard skovbegravelsesplads, som er landets første i privat skov.

Gravpladsen er smukt beliggende i udkanten af et større skovområde, lige ved siden af golfbanen og med kig til Horsens Fjord. Området er bevokset med store bøgetræer, og anvendes alene til urnenedsættelser. Gravstedsindehaverne vælger selv placeringen af en af gravpladserne, der alle er lokaliseret omkring et træ, og gravstedet kan markeres med en lille mindeplade i niveau med jorden. Der kan reserveres gravpladser, og gravpladserne kan forlænges som på andre kirkegårde. Man kan læse mere om skovgravpladsen på www.skovbegravelse.nu.

Mindeplader. Foto: Mette Fauerskov 2020.

Foreningen for Kirkegårdskultur

Foreningens formål

Foreningen for Kirkegårdskulturs formål er at virke for, at kirkegårdens æstetiske, kulturhistoriske og landskabelige værdier bevares og udvikles således, at kirkegårdene fremtræder som værdige begravelsespladser.

Aktiviteter

Foreningen formål søges bl.a. opnået ved:

- udgivelse af årsskriftet *Kirkegårdskultur*, der sendes til alle medlemmer
- udgivelse af pjecer og andre publikationer, der omhandler kirkegårdens forhold
- afholdelse af foredrag og temadage samt ekskursioner i hele landet

Endvidere arbejder foreningen over for myndighederne for en formålstjenlig planlægning og lovgivning vedrørende kirkegårdsområdet og kirkernes omgivelser samt for over for almenheden at skabe interesse og forståelse herfor, da kirkegårdene er en vigtig del af vores kulturarv.

I samfundet sker der hele tiden en udvikling, der påvirker gravskikke og kirkegårdens udseende. Foreningen for Kirkegårdskultur arbejder for at påvise og fastholde de kulturhistoriske værdier på kirkegårdene, således at disse ikke udsættes for voldsomme og modeprægede omlægninger, og for at de nødvendige ændringer indpasses i en værdig sammenhæng.

Foreningens årsmøde er et to-dages arrangement med foredrag og ekskursioner. Foreningen tilstræber, at årsmøderne geografisk bliver placeret forskellige steder i landet.

2020-21

Årsmødet 2020 fandt sted i Horsens, Aarhus Stift. Årsmødet 2021 vil finde sted i Fyens Stift (17.-18. maj 2021), hvor Foreningens 100-års fødselsdag fejres med ét års forsinkelse.

Foreningen for Kirkegårdskultur får i årets løb mange henvendelser. Vi er en forholdsvis lille forening, men vi forsøger efter bedste evne at besvare spørgsmål eller få dem kanaliseret hen til rette vedkommende. Bestyrelsen forsøger fortsat at gøre brug af og udvide det netværk, som foreningens medlemmer udgør.

Foreningens enestående styrke er, at den rummer en mangfoldighed af blikke på kirkegårdsspørgsmål. Foreningen har stor bredde. Her er både gravere, kirkegårdsledere, stenhuggere, landskabsarkitekter, menighedsråd, præster og mange flere. Det højner diskussionen og udvider synet og perspektivet på de danske kirkegårde.

Kontingent

Kontingentet for enkeltmedlemmer udgør 350 kr. pr. år. Medlemmerne får tilsendt foreningens årsskrift og rabat ved deltagelse i årsmødet, seminarer samt temadage.

Yderligere oplysninger og indmeldelse

Yderligere oplysninger om foreningen kan fås ved henvendelse til foreningens administrator eller formand. Indmeldelse kan ske gennem hjemmesiden www.kirkegaardskultur.dk eller til foreningens administrator.

Bestyrelsen

Foreningen for Kirkegårdskultur 2020-21

Formand: Elof Westergaard
Foreningen for Kirkegårdskultur
Korsbrødregade 7
6760 Ribe
Tlf. 75 42 18 00, mobil 24 67 70 40
eve@km.dk

Næstformand: Mette Fauerskov
Møller og Fauerskov Landskabsarkitekter
Skt. Pauls Kirkeplads 9B
8000 Aarhus C
Tlf. 86 12 16 66, mobil 22 25 86 67
mf@mflandskab.dk

Kasserer: Dennis Næser
Horsens Kirkegårde
Kildegade 31
8700 Horsens
Tlf. 40 46 74 14
dgn@horsenskirkegaarde.dk

Øvrige bestyrelsesmedlemmer:

Stine Helweg
Københavns Kirkegårde
Frederiksborgvej 125
2400 København NV
Tlf. 26 86 02 17 – stihel@kk.dk

Steen Jensen
(Stenhuggerlaugets repræsentant)
N. A. Christensensvej 41
7900 Mors
Tlf. 20 15 50 07 – info@steenjensen.dk

Anne Kjærsgaard
Bronkhorstweg
56 TW Velp
Holland
Tlf. +45 31 90 55 85 – kjaersgaard.anne@gmail.com

Karin Kryger
Nivåvænge 32
2990 Nivå
Tlf. 20 91 32 90 – ketskryger@mail.tele.dk

Hans Mikkelsen
Forsknings- og Formidlingsafdelingen
Nationalmuseet
Frederiksholms Kanal 12
1220 Kbh. K.
Tlf. 41 20 61 27 – hans.mikkelsen@natmus.dk

Filip Møller
Hvedevænget 8
8700 Horsens
Tlf. 40 95 59 33 – filip@filips.dk

Charlotte Skibsted
Løjesøvej 11
3670 Veksø Sjælland
Tlf. 47 17 02 16, mobil 40 32 66 59 – mail@skibsted.eu

Administration, ekspedition og webmaster:
Foreningen for Kirkegårdskultur
c/o Jens Dejgaard Jensen
Præstbrovej 347
7950 Erslev
Tlf. 28 96 81 54 – post@kirkegaardskultur.dk

FORENINGEN FOR KIRKEGÅRDSKULTUR

www.kirkegaardskultur.dk

FORENINGEN FOR KIRKEGÅRDSKULTUR